

(सदुपदेश ४५ मो.)

—आषाढी पूर्णिमानिमित्त.

१९७७.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૩૮૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સંદુપદેશ શ્રોણી

વિષય પૃ:૫૨

जीजेबस्ताधकअधिकारीवर्गप्रभावलि-ग्रंथांक ९६.

वत् १६७७ ना व्यापाढी पुर्णिमाना १२० भा भेटोत्सवनिमित्त-

श्री सत्पुत्रे श्रेणी.

४५ मो सदुपदेश.

—विषयानुक्रमशिका—

विषय.	पृष्ठांक.
१. मेयस्ताधकानी सांखानां समाधान (७० ७० कष्टीया.)	१
२. उपासनातां भूतत्वो. (नर्मदाशंकर दे० भेटोता.)	१६
३. रान्धोम. (७७७७७७ ७० पंडित.)	५२
४. जीर्णो.	१४

—प्रकाशक—

जीजेबस्ताधकअधिकारिवर्गतरफवी

नेहालाव देवशंकर इमे.

—अभद्रावाड—

सर्वाधिकार स्वाधीन.

श्री बाबासाहेब प्रिन्टींग प्रेसभां नेहालाव देवशंकर इमेजी भा.पुं.

प्रादीया—अभद्रावाड.

संवत् १६७७.

आवृत्ति १ बी.

प्र. स. १६९१.

मूल्या: ०-८-०.

મુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
મુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૯૩૮૨

પ્રસ્તાવના.

સંવત ૧૯૭૭ ના આષાઢ શુક્લ પૂર્ણિમાનો વડોદરામાં શ્રી
શ્રીભયસ્તાધકઅધિકારિવર્ગનો ૧૨૦ મો મહોત્સવ નિયમાનુસાર પાલન
કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગને માટે તૈયાર કરાવવામાં આવેલા
લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે શ્રીભયસ્તાધકો તથા અન્ય સભ્યોનો અર્થે
પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

આષાઢ શુક્લ પૂર્ણિમા,
મંગળવાર તા. ૧૯: ૭: ૨૧ } શ્રીભયસ્તાધકઅધિકારિવર્ગ.
વડોદરા

।[ॐ श्री ॥

શ્રી સદુપદેશશ્રેણી.

પંચચત્વારિંશત્તમ સદુપદેશ.

શ્રેયસ્સાધકોની શંકાનાં સમાધાન.

તીવ્ર ઇચ્છા તથા ઇચ્છાનો ત્યાગ.

જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ અભીષ્ટ હોય તે વસ્તુની પ્રાપ્તિમાટે તીવ્રચ્છા એ સાધન છે એવું ધણીવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. “ તીવ્રચ્છા સુખસાધન ” એ એક પદ્યનું અમૂલ્ય વચન છે. તેમ જ વિવિધ શ્રેણીમાં એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે તમારે જે જોઈતું હોય તે તમારા આત્મામાં અભિમુખ થઈ માગી લેવું. આત્મામાં સંયમ કરવાથી અને તે વસ્તુ તમને પ્રાપ્ત થાય છે એમ તીવ્ર ભાવના કરવાથી તે તે વસ્તુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. આ સિદ્ધાન્ત બારંવાર વાચકર્ગને સૂચવવામાં આવ્યો છે.

આ સાથે નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ કરવી, ઇચ્છાનો ત્યાગ એ સુખનું સાધન છે, નિરાશ: સુખી પિંગલાચક્ આશાનો ત્યાગ કરવાથી પિંગલાની માફક સુખી થવાય છે, સર્વાશાપરિત્યાગ એ જ શ્રેયસનું સાધન છે, એ આદિ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ જ લોકપ્રસિદ્ધિ પણ છે કે જે માગે તે આપે અને જે ત્યાગે તે આગે. તેથી એ પ્રસિદ્ધિ એ સૂચવે છે કે જે વસ્તુની આગ્રહપૂર્વક ઇચ્છા કરવામાં આવે છે તે વસ્તુ દૂર ને દૂર જતી જાય છે અને જે વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે આવીને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે ઉભય પ્રકારનાં વચનો તથા સિદ્ધાન્તો ન્યાં ન્યાં દષ્ટિગોચર થાય છે, તેથી એ જાણેમાં થું રહસ્ય રહ્યું છે તે નહિ.

કળી શકવાથી ધણાને મોહ થાય છે કે આ વિરોધી પ્રકારમાં શું કરવું. આવી સ્થિતિમાં જ એક સજ્જન પૂછાવે છે કે આ એ વિરોધી વાત છે તો મારે શું કરવું? બેમાંથી કયો સિદ્ધાન્ત સત્ય માનવો?

આ શંકા આ એક સજ્જનને જ થઈ છે તેમ નથી. તેમ હોત તો એનું ઉત્તર તેને ખાનગી જ લખવું બસ હતું. પણ એ વિષયનું વારંવાર પ્રતિપાદન થયા છતાં તેના પ્રતિ અસહ્ય થવાથી અથવા તેમાં રહેલા બેદને વૃત્તિએ પ્રહણ નહિ કરેલો હોવાથી આ શંકા ધણાને થતી જણાય છે અને તેટલા જ કારણથી અત્ર આ એ સિદ્ધાન્તના રહસ્યને પ્રસિદ્ધપણે જણાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આ બંને સિદ્ધાન્ત સત્ય છે એ પ્રથમ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ત્યાં જે માગે તે આધે અને જે લાગે તે આગે એ સિદ્ધાન્તની સત્યતા આપણે વિવિધ સ્થળે જોઈએ છીએ. એ સિદ્ધાન્ત એ સૂચવે છે કે દોઢ વસ્તુની પણ આતુર ઇચ્છા નહિ ધરવી; આતુર ઇચ્છા ધરવી એ, એ વસ્તુને દૂર લઈ જનાર છે. એક મનુષ્ય આરોગ્યની પ્રાપ્તિની આતુર ઇચ્છા રાખે છે અને તે પ્રાપ્તિ કરાવનાર વ્યાયામ અને વ્યાયામ આપનાર ટેનિસ, ક્રીકેટ આદિ રમતો છે અથવા ખુલ્લી સ્વચ્છ હવામાં ફરવા જવું, દીર્ઘશ્વાસ લેવા ઇત્યાદિ નિશ્ચય કરે છે. હવે વ્યાયામ કરતી વખતે જો એ આરોગ્યની આતુર ઇચ્છાને વશ થાય તો એ ઇચ્છાસ્પ વિદ્યેષક હેતુને લીધે એની વૃત્તિ વ્યાયામક્રિયામાં રસપૂર્વક પ્રવેશતી જ નથી. એના હસ્તપાદાદિ અવયવો તે તે ક્રિયામાં જોડાય છે પણ આરોગ્યની ઇચ્છાને વશ થયેલું એનું મન તેમાં સ્થિત થતું નથી. આનો પરિણામ એ આવે છે કે એનાથી વ્યાયામની સિદ્ધિ જ કરાતી નથી. વળી વ્યાયામમાં નિખળાત પુરુષો જણાવે છે કે જે જે અંગકસરત કરવામાં આવે તે કસરતમાં જ જે મન સ્થિર રહી શકે છે તો જ તે કસરતથી તેના સ્નાયુ-આદિ દૃઢ થાય છે, અને મન જો તે કસરતમાં રહેતું નથી તો તેને એ ફલની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી એ નિયમપ્રમાણે પણ આરોગ્યમાં ભ્રમરું મન વ્યાયામની ક્રિયામાં સ્થિર નહિ થવાથી એ મનુષ્યને વ્યાયામ કર્યા છતાં પણ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ટેનિસ વગેરે રમત રમનાર જો એ રમતના સમયે તેમાં બરાબર ચિત્તને સ્થાપતો નથી તો એનાથી એ રમત રમી જ શકાતી નથી, એ રમતમાં એ પ્રવીણ થઈ શકતો નથી, એ રમત શીખી પણ શકતો

નથી અને તેથી અલ્પ સમયમાં જ એ રમતને છોડી દેવાનો યોગ આવે છે. બહાર ફરવા જનારને પણ મન ગમે તે આતુર ઇચ્છાથી વિક્ષિપ્ત હોય છે તો કુદરતના દેખાવોપ્રતિ અલ્પ થાય છે, તેનાથી આનંદ થતો નથી અને ફરવામાં કંમે કરીને એની રસવૃત્તિ જતી રહે છે અને તેથી એ સાધન એને આરોગ્ય આપનાર થઈ રહેતું નથી.

વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં અમુક અમુક ગ્રંથનો અભ્યાસ નિર્ણીત થયા છે તેથી પરીક્ષા પાસ કરવા માટે તે તે ગ્રંથનું અધ્યયન કરવા આરંભે છે. એ અધ્યયન કરતી વખતે જો એનું મન પરીક્ષામાં પાસ થવામાં જ આતુર વેગથી લાગુ રહે છે તો એ ગ્રંથનું જ શિક્ષણ અપાય તેને એ મન ગ્રહણ કરી શકતું નથી, એ ગ્રંથનું અધ્યયન એ કરે છે તો એનું વિક્ષિપ્ત મન તેને સમજી શકતું નથી અને તે તે ગ્રંથના પ્રતિપાદ વિષયને ધારણ પણ કરી શકતું નથી, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

કારીગરવર્ગ ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખી તે તે કૃતિ કરે છે. કડીયો ધનપ્રાપ્તિમાટે ગૃહ ચણવાની કૃતિ કરે છે; સુથાર ધનપ્રાપ્તિમાટે કાજ ઘડે છે અને ફરનીચર બનાવે છે; મીલમાં કામ કરનાર વણકર આદિ ધનની પ્રાપ્તિમાટે તે તે વણવા આદિની ક્રિયા કરે છે—વગેરે. આમાંથી કોઈ પણ જો તે તે ફલની આતુર ઇચ્છાને વશ થાય છે તો તે તે કૃતિ કરી શકતો નથી, તે તે કૃતિને ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકતો નથી. કડીયો ચણતી વખતે ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાને વશ થાય છે તો એનું મન ધનમાં રોકાવાથી ચણતર વાંકું જાય છે, ને કરતાં એને નિર્લય થાય છે અને ચણતર બગડે છે, એને એ કામથી બીજો દિવસે રજા મળે છે અને ધનની પ્રાપ્તિ થવાને બદલે એને મળતું ધન બંધ થઈ રહે છે. સુથાર પોતાનું કામ કરતી વખતે ધનની પ્રાપ્તિમાં મનને જોડે છે તો કદાપિ ફરનીચર બનાવી શકતો નથી, બનાવે છે તો તે ખરાબ થાય છે, ઘણીવાર તો હાથ પગમાં વગાડી જ એસે છે અને પોતાને જખમી તથા અશક્ત કરી રહે છે અને આમ વિવિધ રીતે ધનની અપ્રાપ્તિને જ એ ઇચ્છાના બળે પામે છે. આ જ સ્થિતિ મીલમાં વણનારા આદિ વર્ગની હોય છે.

દરદી કોઈ રથજે દુઃખાવો થતાં ઔષધને સેવે છે. જો એ

આતુર ઇચ્છાને વશ થાય છે તો એનું મન તે દરદવાળા સ્થાને જ લાગેલું રહે છે અને તેથી દરદ દૂર થવાને બદલે વૃદ્ધિને પામતું બન્યું છે. આ કારણથી જ કાંઈ પણ સર્જન, નસ્તર મૂકે છે ત્યારે પછી તે સ્થાનમાં મન નહિ રાખતું, બાણે નસ્તર મૂક્યું જ નથી એમ ધારવાનું, નસ્તરની વાત બૂલી જ જવાનું તે તે દરદીને સૂચવે છે. કારણ કે જો એ રીતે બૂલી જવાય છે, એ સ્થાનેથી મનને ખસેડવામાં આવે છે તો જ એ સ્થાને રુધિરનો પ્રવાહ મંદ વેગથી થાય છે અને વહેલી રૂઝ આવી જાય છે. એથી ઉદ્ધતું એ જખમ રૂઝાવાની આતુર ઇચ્છાને વશ થઈ દરદી તે જ સ્થાને મનને સ્થાપે છે તો તેથી ત્યાં રુધિરનો વેગ વધતો થવાથી સોજો વગેરે થાય છે અને એ જખમ મોડો રૂઝાય છે. તેમ રૂઝ આણવાની આતુર ઇચ્છા રૂઝ આણવાને બદલે રૂઝને લાંબાવે છે, વિશેષ દૂર કરે છે.

ઉપાસના કરનાર ઉપાસક સકામપણે ઉપાસના કરતો હોય છે અને જો તે કામનામાં તેનું ચિત્ત વેગથી લાગેલું રહે છે તો તેનાથી ઉપાસના જ થઈ શકતી નથી. ધ્યેયમાં વૃત્તિ સ્થાપવાને બદલે તેની વૃત્તિ તે કામ્ય વિષયમાં સ્થપાય છે અને તેથી ધ્યેયથી અતિરિક્ત વિષયમાં વૃત્તિ લાગવાથી, અને ધ્યેયનું અનુસંધાન નહિ થવાથી તેને ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર કદાપિ થતો નથી. ઉપાસનાની સિદ્ધિ થતી નથી અને તેથી ઉપાસનાજન્ય ફલ દૂર ને દૂર જતું રહે છે.

આ જ પ્રમાણે સર્વ વ્યવહારો—કૃતિઓ—પ્રતિ દષ્ટિ કરવામાં આવશે તો ત્યાં આ સ્થિતિ જ જોવામાં આવી શકશે. એથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો ફલની એ પુરુષ આતુર ઇચ્છા ધરે છે તે ઇચ્છા જ એને એ ફલની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરે છે અને એ ફલને દૂર લઈ જાય છે. અર્થાત્ જો માગે તે આવે જતું બન્યું છે.

આમ હોવાથી તે તે પુરુષો શું કરે છે? તેઓ એ જ કરે છે કે એ ફલની ઇચ્છાથી બંધે તે તે કૃતિમાં પ્રવેશ કરાય, પણ પછી કૃતિ કરતી વખતે તે ઇચ્છાને દૂર ધરે છે. વિદ્યાર્થી પરીક્ષા પામ થવાના ઉદ્દેશથી બંધે અધ્યયનનો આરંભ કરે, પણ પછી અધ્યયનના સમયે એ કામનાનું વિસ્મરણ કરે છે અને સંપૂર્ણ ચિત્ત તે તે અધ્યેતવ્ય વિષયમાં જ સ્થાપે છે. આમ કરવાથી એ અધ્યયનમાં રસ ઉપજે છે, અધ્યયનજન્ય ભાર જતો રહે છે, અધ્યયનથી

ઉલ્લેખ આનંદ ઉપજે છે, અધ્યયન બરાબર થાય છે, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, તે જ્ઞાન સુખ્યસ્થિત થઈ રહે છે અને તેથી પરીક્ષાના સમયે એ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન બરાબર ઉત્તમ રીતે કરી શકવાથી તે વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થઈ રહે છે. આ જ પ્રમાણે કારીગરવર્ગ પણ ધન તો નિયત ક્રમથી કામ કરી રહે મળનાર જ છે એ નિશ્ચય ધરી ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાને મનના પટપર લાવતો જ નથી પણ તે તે કરવાની કૃતિમાં જ સમગ્ર ચિત્તને પરોવે છે અને તે તે કૃતિને ઉત્તમ પ્રકારે કરે છે અને તેના ફલરૂપે તેની ઇચ્છા-ધનની પ્રાપ્તિ-સફલ થઈ રહે છે. આતુર (દરદી) મનુષ્ય પણ આરોગ્ય-માટે પાળવાના નિયમોનું રસપૂર્વક પાલન કરે છે, પોતાના ચિત્તને અવિક્ષિપ્તપણે એ સાધનમાં જ સ્થાપે છે અને તેથી અલ્પ સમયમાં આરોગ્યને અનુભવે છે. વ્યાયામ સેવનાર, રમતો રમનાર પણ ફલની ઇચ્છાને ભૂલી જાય છે, અને તે એટલે સુધી કે કોઈ કોઈ વાર તો તે વ્યાયામ અને રમતનું અતિ સેવન ધવાથી શરીરના આરોગ્યને હાનિ પણ થાય છે. છતાં ફલની ઇચ્છાને વિશ્મરણ કરે છે અને તેમ કરવાથી જ તે તે વ્યાયામ, રમત આદિમાં તે નિષ્ણુત થઈ રહે છે અને તે દ્વારા સાધારણ રીતે પોતાના ઇચ્છાફલને પામે છે. ઉપાસક પુરુષ પણ તત્કાલ કામનાનો ત્યાગ કરે છે અને ચિત્તના સમગ્ર બલવડે અવિક્ષિપ્તપણે ઉપાસનાને સાધે છે અને તેથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર કરી તે દ્વારા કામનાની સિદ્ધિને પામે છે.

આ પ્રમાણે સર્વ સ્થલે જોવામાં આવશે તો જણાશે કે ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી જ તે તે ફલની સિદ્ધિ સહેલથી થઈ શકે છે. તેથી લાગે તે આગે એ અર્ધ અંશમાં જણાવેલો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે સત્ય છે કે જે ફલની ઇચ્છા હોય તે ઇચ્છાનો વેગ નહિ વધારતાં તે ઇચ્છાને પ્રસંગાનુસાર તેટલો સમય ત્યજવી અને તે ફલની સિદ્ધિ-માટે જે સાધનનો નિર્ણય થયો હોય તે સાધનને સાધવામાં વૃત્તિને આગ્રહથી સ્થાપવી. આ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી તે તત્કાલ ત્યજ દોષેલું, માનસદૃષ્ટિથી દૂર ધરેલું ફલ સત્વર સિદ્ધ છે.

આ રીતે આ સિદ્ધાન્તની સત્યતા સ્પષ્ટ દેખાય છે તથા તેની દૃષ્ટ રીતે ઉપપત્તિ પણ થઈ શકે છે. પણ એથી આગળ જઈ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એથી પણ સવિશેષ ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં વિદ્યુતની આકર્ષક અને અપકર્ષક

એવી બે શક્તિ માનેલી છે અને તે પ્રમાણે ધન અને ઋણ વિદ્યુત એવા બે બેદ પાડવામાં આવે છે. જે વિદ્યુતમાં આકર્ષક શક્તિ હોય છે તે, તે તે પદાર્થને પોતાના તરફ આકર્ષે છે અને જેનામાં અપકર્ષક શક્તિ હોય છે તે વિદ્યુત તે તે પદાર્થને પોતાનાથી દૂર લઇ જાય છે. લોહચુંબકની એવી સળીઓ આવે છે કે જેનો એક છેડો લોહના મત્સ્યના સમીપ ધરવામાં આવે તો તે મત્સ્ય આકર્ષાઇ આવી તે છેડાને વળગવા આવે છે અને જે બીજો છેડો તેના સમીપ ધરવામાં આવે છે તો તે જ લોહમત્સ્ય તેનાથી દૂર ને દૂર દોડે છે. આ જ પ્રમાણે ઇચ્છામાં પણ આકર્ષક અને અપકર્ષક શક્તિ એમ બંને હોય છે એ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જણાવે છે. પ્રકારાન્તરે કહીએ તો ઇચ્છા બે પ્રકારની હોય છે: આકર્ષક શક્તિવાળી અને અપકર્ષક શક્તિવાળી. ત્યાં જે સામાન્ય ઇચ્છા છે કે જે વિક્ષેપો અંતરમાં ઉત્પન્ન કરતી નથી તેનામાં આકર્ષક બળ હોય છે અને જે ઇચ્છા આતુર ઇચ્છારૂપ થઇ રહી અંતરને વિક્ષિપ બનાવે છે અને તેથી અંતઃકરણનું સંયમનું બલ દૂર કરી દે છે તે ઇચ્છા આ વિક્ષેપને ક્ષીણે અપકર્ષક બળવાળી ઇચ્છા છે. તેથી ફલની આતુર ઇચ્છા એ અપકર્ષક બલવાળી થયેલી એ સ્વસ્વભાવથી જ ફલને દૂર હાડેલે છે અને જે સામાન્ય ઇચ્છા છે તે શુદ્ધ સંકલ્પરૂપ થવાથી ફલને આકર્ષે છે. આપણે ધણીવાર અનુભવીએ છીએ કે જે જે ફલની આતુર ઇચ્છા ધરીએ છીએ અને તે તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા વલખાં મારીએ છીએ ત્યારે તે ફલ મળતું નથી, પણ તે ફલ દૂર ને દૂર રહે છે અને તેથી આપણે કંટાળી પછી નિરાશવત્ થઈ રહીએ છીએ. અને તે ફલની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છતાં તેની સિદ્ધિ પરમાત્માને અધીન ધરીએ છીએ ત્યારે અત્ય સમયમાં તે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આનું કારણ એ જ છે કે તે ફલેચ્છાની આતુરતા જતી રહેવાથી તે અપકર્ષક ઇચ્છા મટી જાય છે અને આકર્ષક ઇચ્છારૂપને ધારણ કરે છે અને તેથી શ્રીમદ્દસતાવડે તે તે વસ્તુ સમીપ આવી ઉભી રહે છે. તેથી માગે તે આધે અને લાગે તે આગે એ પ્રચલિત નિયમની આ રીતે સવિશેષ ઉપપત્તિ પણ થઇ શકે છે. અને એ વિચારીને જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વારંવાર ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવા—તેને ક્ષિયિત કરવા પ્રબોધ કરે છે, નિષ્કામપણે કર્મો કરવાનો ઉપદેશ આપતાં રહે છે.

તીવ્રેચ્છા સુખનું અને ઉન્નતિનું સાધન છે, સર્વોત્તમ સાધન છે એ તો ‘શ્રી શ્રેયઃસાધક’માંના એક વિષયમાં જ પ્રતિપાદન કરાયેલું છે અને તેથી એની સત્યતા સ્પષ્ટ ત્યાં સૂચવેલી હોવાથી તેની પુનરુક્તિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેથી એ સિદ્ધાન્ત પણ એટલો જ સત્ય છે.

આમ છતાં આ એ સિદ્ધાન્તોમાં વિરોધ નથી. એ પરસ્પરના વિરોધી સિદ્ધાન્ત નથી. અને એ અવિરોધ આ પ્રમાણે છે: તીવ્રેચ્છાનો અર્થ તાલાવેલી કરાવનાર, વિક્ષેપજનક ફલની ઇચ્છા નથી, પણ જે ઇચ્છા મનમાં એવો વેગ આણે છે કે તે ફલને માટે નિર્ણીત કરાયેલાં સાધનોમાં આગ્રહથી, ઉત્સાહથી ધૈર્યવટે મનુષ્યના અંતરને પ્રવેશાવે છે, જે ઇચ્છાનો ઉદય થતાં મનુષ્યને અપ્રમાદયુક્ત ધૈર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, વિદ્યોનો લય જતો રહી નિર્ભયપણે નિર્ણીત પ્રવૃત્તિ કરાય છે તે તીવ્રેચ્છા છે. આ ઇચ્છા અંતરમાં યજ્ઞ આણનાર છે, નિર્વેદને દૂર કરનાર છે, ધૈર્ય આપનાર છે, સાધનમાં ઉત્સાહ પ્રકટાવનાર છે. વિદ્યોને દાખનાર છે, વિદ્યોપર (પ્રતિબંધોપર) વિજ્ય સ્થાપનાર છે અને અંતઃકરણને સમાહિત થવામાં તથા સાધનસિદ્ધિમાં આગળ આગળ ધસવામાં સદાયક છે અને તેથી આ સર્વ રીતે ફલની સિદ્ધિ કરનાર છે. અને જે તાલાવેલી ઉત્પન્ન કરનાર ઇચ્છા છે, જે અંતરમાં વિક્ષેપ ઉપજાવનાર છે, જે ફલપ્રતિ જ ચિત્તને ચોંટાડી રાખી તે માટેના સાધનોથી વિમુખ કરનાર છે, જે ફલની અસ્પ સમયમાં પ્રતીતિ નહિ થવાથી અશ્રદ્ધા, નિર્વેદ અને નિરુત્સાહને પ્રકટાવનાર છે એ આદિ કાર્ય ઉપજાવનાર છે, તે સંઘળી ફલની આતુર ઇચ્છા છે, તે કામના છે અને તે ફલની સત્વર પ્રતીતિમાં પ્રતિબંધ કરનાર છે. સ્પષ્ટપણે આ ફલની આતુર ઇચ્છા અને ઉપરની સાધન સાધવાની તીવ્રેચ્છા એ બંને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઇચ્છા છે અને તેથી એના ફળમાં, એના કાર્યમાં ભેદ હોય તથા શાસ્ત્ર એ બંનેને વિભિન્ન દૃષ્ટિથી જુએ એ સર્વસ્વાભાવિક છે.

જે વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ તમારા આત્મામાં અથવા અંતર્યામી પરમાત્મામાં દૃષ્ટિ રાખી માંગો, તમારે આરોગ્યની ઇચ્છા હોય તો તમારા અંતરમાંથી આરોગ્યના અણુઓ તમને પ્રાપ્ત જ થઈ રહે છે એમ ભાવના કરતા રહો, તમને શ્રીમંત થવાની ઇચ્છા હોય તો તમે શ્રીમંતાઇનું ચિત્ર આંધો અને તે તમને

પ્રાપ્ત જ છે એમ ધારે-ધત્યાદિ જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તેને અને ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો અથવા સાધનવિષે તીવ્રેચ્છા પ્રકટાવવી એની સાથે વિરોધ નથી. કારણ કે આરોગ્યાદિ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે એ ભાવના છે. ઇચ્છાનો વિષય અપ્રાપ્ત હોય છે અને ભાવનાનો વિષય પ્રાપ્ત જ છે તેથી ભાવના એ ઇચ્છા નથી. તેથી અમુક અમુક ભાવના કરવી અને અમુક અમુકની ઇચ્છા છે એ બંને ભિન્ન છે અને એક નથી. જે પુરુષ આરોગ્યની ભાવના કરે છે તે તે આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ જ છે એમ ધારે છે અને જે પુરુષ આરોગ્યરૂપ ફળની ઇચ્છા ધરે છે તે આરોગ્યની અપ્રાપ્તિને અનુભવતો હોય છે, આરોગ્ય અપ્રાપ્ત છે અને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે એમ ધારતો હોય છે. આ હેતુથી અપ્રાપ્તશુદ્ધિથી ધરાતી આરોગ્યની આતુર ઇચ્છા તે સાધનમાં વિલેપ કરે છે અને પ્રાપ્તશુદ્ધિથી ધરાતી આરોગ્યની ભાવના તે આરોગ્ય પ્રાપ્ત જ છે એમ વિષય કરતી હોવાથી અપ્રાપ્તશુદ્ધિને દૂર કરે છે, અપ્રાપ્ત વિષયની ઇચ્છાને શાન્ત કરે છે અને તેથી અંતરમાં વિલેપ પ્રકટાવવાને બદલે અંતરને ભાવનાના બલ-પ્રભાણે સમાહિતરૂપમાં સ્થાપે છે. તેથી એ ભાવના કરવી અને ફલેચ્છાનો તાત્કાલિક ત્યાગ કરવો એ તે તે ફલને શીઘ્ર મેળવવાનો ઉપાય છે ઇત્યાદિ પ્રતિપાદનમાં વિરોધ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે.

એ સાચું છે કે આરોગ્ય ધનઆદિ ઐહિક વિષયોને પોતાના મનથી હિતરૂપ માની તે માટે ભાવના કરવી અથવા ઈશ્વરારાધના કરવી એના કરતાં નિષ્કામશુદ્ધિથી એ કરવી એ વિશેષ પ્રશસ્ત છે, કારણ કે જીવદષ્ટિથી હિતકર ધારણા એ વિષયો વસ્તુતઃ હિતકર થશે જ એ નિશ્ચય થઈ શકે તેમ નથી. જીવદષ્ટિથી જે હિતકર લાગે છે તે પ્રસંગે શ્રીઈશના નિયમક્રમમાં અહિતકર હોય છે અને જીવદષ્ટિથી અનિષ્ટ જે લાગે છે તે એ નિયમક્રમમાં પ્રસંગે હિતકર હોય છે. તેથી અલ્પજ્ઞ જીવોએ પોતાના વાસ્તવ હિતનો પોતાની અલ્પજ્ઞ મતિથી નિશ્ચય કરી પ્રવૃત્ત થવું તે કરતાં એનો નિર્ણય કરી જે હિતકર હોય તે જ આપવાનું ઇષ્ટશ્રીને સોંપવું એ જ પ્રાગ્ પુરુષનું કર્તવ્ય છે. તેથી નિષ્કામભાવના જ શ્રેષ્ઠ છે. છતાં નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી સકામપણું રહે છે અને એ રહે છે તો એને અનુરૂપ વિહિત કામનાની સિદ્ધિમાટે ભાવના, ઈશ્વરારાધના આદિ સાધન કરવા એ પ્રશસ્ત જ છે, એ કરવાથી તે તે કામનાની સિદ્ધિ

ઇતર લૌકિક ઉપાયકરતાં સારી રીતે થાય છે એટલું જ નહિ પણ ભાવનાનું બલ જામે છે, ભાવનાનો અભ્યાસ પડે છે, ઈશ્વરારાધના-વડે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થાય છે તો તે ભાવિમાં વિવિધ પ્રકારે હિત-સાધક થઈ રહે છે અને અકામપણું, આસકામપણું, આત્મકામપણું આદિ સત્વર સિદ્ધ થવા યોગ આવે છે.

આમ હોવાથી જ શાસ્ત્રમાં નિષ્કામ ભક્તિના સાધનરૂપ પણ સકામ ભક્તિને વર્ણવી છે. સર્વથા આ સર્વ ભાવનાઓ તથા નિષ્કામપણું આદિનો અવિરોધ જ છે તેથી આ વિષયના આરંભમાં જે એ સિદ્ધાન્તોવચ્ચે વિરોધ હશે એવી શંકા હતી તે નિર્મૂલ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

ઈશ્વરનો અનુગ્રહ.

પ્રશ્ન—ઈશ્વરના અનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત આપણાં શાસ્ત્રોનો છે કે એ ઇતર પ્રજામાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

ઉત્તર—આજથી કેટલાંક વર્ષપૂર્વે જ્યારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અને ખાસ કરીને પાદરીઓએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ગ્રંથ જોયો ત્યારે એમને એવું લાગ્યું હતું કે એ ભગવદ્ગીતામાં અનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત છે તે પાદરીના ધર્મગ્રંથમાંથી—આર્ષબલમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. પૌરસ્ત્ય પ્રજા પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસર્ગમાં આવી ત્યાર પછી પાશ્ચાત્ય પ્રજાદ્વારા એ સિદ્ધાન્ત એમના જાણુવામાં આવ્યો અને તે એમણે પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કરી દીધો છે. આવું ઉતાવળીયું અનુમાન પાદરીઓએ આ પ્રથમ જ કર્યું છે એમ નથી. એક કેન્દ્રીય ગૃહસ્થના જાણુવામાં વૈદિક સાહિત્ય પ્રથમ આવ્યું ત્યારે તેણે આવા જ ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે વેદ એ ક્રીસ્તીઆનીટિની આધુનિક નકલ જ છે. આવા એકદેશી તર્કો એ પ્રજાએ ઘણી વાર કર્યા છે અને તેનું કારણ એ છે કે એ પંથમાં ધર્મગુરુઓ એ સમયે વિશેષ આગ્રહી હતા અને પોતાના ધર્મના જ પક્ષપાતી હતા તેથી જે જે સાફ તે સર્વ એમના ધર્મમાંથી જ નીકળ્યું જોઈએ અને ત્યાંથી જ પ્રસારને પામ્યું છે એવો દુરાગ્રહી સિદ્ધાન્ત એમણે બાંધી દીધો હતો. તેથી કમળાવાળી નજર સર્વત્ર પીળાશને જુએ છે તેમ એમની આંતરદષ્ટિ સત્યને નહિ જોઈ શકતાં સર્વત્ર આવી જ કલ્પનાને જોતી હતી. કમે કમે એ સ્થિતિ જતી રહી છે. વૈદિકસાહિ-

લનો પરિચય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ધણો થયો છે અને તેઓ પાદરી-
ઓના જેવા પક્ષપાતી નહિ હોવાથી આતું એક દેશી મત બાંધી
એકા નથી પણ સારાસારવિચાર કરવારૂપ વિવેકશુદ્ધિને આશ્રય આપી
સત્યપ્રતિ દષ્ટિ નાંખી રહ્યા છે. તેથી હાલ તો એ પ્રગળે કરકંકણ-
વત્ સ્પષ્ટ થયું છે કે પૂર્વના પાદરીઓએ બાંધેલાં આ મતો કેવલ
અસત્ય જ હતાં. વૈદિકસાહિત્ય-જ્યારે બાઇબલનું નામ પણ કાઢ
જણવું નહોતું, જ્યારે ક્રાઇસ્ટનો જન્મ પણ નહોતો ત્યારપૂર્વનું છે.
તેમ જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પણ ઈ. સ. પૂર્વનો ગ્રંથ છે અને તેમાં
જે અનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત છે તે બાઇબલમાંથી લીધેલો નથી જ. જે
જે કારણોથી બાઇબલના સમયમાં એ સિદ્ધાન્ત પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં
ઉદ્ભવ્યો તેવાં કારણોનો સદ્ભાવ થતાં ઇતર પ્રજામાં પણ એ
સત્યનો પ્રકાશ થાય એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. અમુક સિદ્ધાન્તનો
પરવાનો પ્રજાવિશેષે લીધો નથી કે જોયો તે જ પ્રગળે તે જણાય
અને તેને જણાવનાર કારણો અથવા મંજેગો અન્યત્ર અસ્તિત્વમાં
આવે તો પણ ત્યાં તે સિદ્ધાન્ત નહિ જ ઉદ્ભવે એમાં કાંઈ નિયામક
નથી. આ રીતે આ અનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત આપણા શાસ્ત્રનો છે જ
એ હાલ સર્વત્ર નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું છે. અર્થાત્ આપણા શાસ્ત્ર-
કારોએ એ બહારથી અહિં આણ્યો છે એવું માનવામાં એક પણ
પ્રમાણ નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં એનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન છે
અને એના પર ભાર મુકવામાં વારંવાર આવ્યો છે તેમ છતાં એ
સિદ્ધાન્ત શ્રીમદ્ ગીતાનો જ છે અને વૈદિક નથી એમ કરવું નથી.
ઉપનિષદોમાં એનાં બીજાં વિદ્યમાન જ છે અને ત્યાં સંક્ષેપમાં એનું
પ્રતિપાદન પણ છે જ: **यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा**
गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः। સાધકની
તેવી પરમાત્માવિષે ભક્તિ હોય છે તેવી જ ને સદ્ગુરુવિષે એ ધરે
છે તો એ મહાત્મા સાધકને આ વેદાન્તવેદ્ય સત્ય અર્થાત્ બ્રહ્માત્મકય
પ્રકાશે છે. એ વાક્યથી એ ભાવ સૂચવ્યો છે કે જેમ પરમાત્માવિષે
સાચી ભક્તિ ધરવાથી પરમાત્માનો તે સાધકપર અનુગ્રહ થાય છે
અને તેથી એ અનુગ્રહવશાત્ એને દૈવ અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાન થઈ રહે
છે તે જ પ્રમાણે શ્રી સદ્ગુરુવિષે ને શિષ્ય સાચી ભક્તિ ધરે છે
તો શ્રી સદ્ગુરુનો સાચો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા તે સાધક ભાગ્યશાલી
થાય છે અને એ અનુગ્રહવડે, પ્રસાદવડે, એ સાધકને સર્વ અર્થનું

જ્ઞાન થઈ રહે છે. મહાભારતમાં ધૌમ્ય ઋષિનું આખ્યાન છે અને તે આ અર્થને આખ્યાયિકાવડે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. ત્યાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એ ઋષિ મહાત્માના અનુગ્રહથી એમના ઉપમન્યુ આદિ શિષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હતું અને સર્વ વેદોત્તો પ્રકાશ થયો હતો એટલે તેઓ પણ મંત્રદશરૂપ ઋષિપદને પામ્યા હતા.

યમેવ ષષ વૃણુતે—આદિ શ્રુતિનું એક વિવેચન આ પ્રમાણે પણ કરવામાં આવે છે કે જોનું પરમેશ્વર વરણ કરે છે, તેની પસંદગી કરે છે, જોના પર પરમેશ્વર અનુગ્રહ કરે છે તેને જ એ પરમેશ્વર પોતાનું સ્વરૂપ દરતામલકવત્ જણાવે છે અને તેથી તે કૃતકૃત્ય થઈ રહે છે. એ શ્રુતિના સિદ્ધાન્તનું જવલનત ઉદાહરણ અર્જુન પ્રસિદ્ધ છે. કૌરવપાણ્ડવોમાંથી અર્જુનનું વરણ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કરતાં તેમને પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને તે સાથે પોતાના વાસ્તવ સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન આપી એમને કૃતકૃત્ય કયાં છે. તેથી આ અનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદના સમયનો પ્રાચીન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આટલું જ નહિ પણ કર્મભાગને પ્રતિપાદન કરનાર વેદના મંત્રભાગમાંથી આ સિદ્ધાન્તનાં બીજ મળી આવે છે. કેટલાએ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં તેમાં વચં સુમતૌ સ્યામ તે દેવોની સુમાત—અનુગ્રહબુદ્ધિમાં અમે આવીએ અર્થાત્ એ દેવની અમારા પર અનુગ્રહબુદ્ધિ થઈ રહેા એ યાચના કરેલી જણાય છે. તેથી આ સિદ્ધાન્ત પરાપૂર્વથી આપણી પ્રજામાં પ્રસરેલો છે એ સિદ્ધ થાય છે.

વૈદિકસંસ્થાની સાથે સાથે જ તાન્ત્રિકસંસ્થાનો પ્રચાર પણ આપણી પ્રજામાં થયેલો જણાય છે અને તાન્ત્રિકસંસ્થામાં મહા-માયાશક્તિદેવીની પ્રધાનપદે ઉપાસના વિધાન કરાઈ છે, તેમ જ વિવિધ આગમોમાં મહેશ્વરરૂપે પરમેશ્વરની ઉપાસનાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ બંને પ્રકારના ગ્રંથોમાં અનુગ્રહના સિદ્ધાન્તનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. દેવીના તંત્રોમાં તેા સ્થળે સ્થળે શ્રી મહાદેવીના અનુગ્રહનું મહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે, એ અનુગ્રહવડે જ ભક્તોનો ઉદ્ધાર થાય છે, ઉપાસકોને વિવિધ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે ઇત્યાદિ ઉપદેશ કરાયો છે. મહેશ્વરની ઉપાસના આદિનું પ્રતિપાદન કરનાર વિવિધ આગમશાસ્ત્રમાં પણ અનુગ્રહશક્તિને સ્થાન આપ્યું છે. ઉદાહરણરૂપે નકુલીયપાશુપત દર્શનમાં પરમકારણનું સ્વરૂપ કહેતાં કહે-

વામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત સૃષ્ટિ સંહારાનુગ્રહકારિ કારણમ્-સમગ્ર કાર્યમાત્રનું સર્જન કરનાર, તથા સંહાર કરનાર અને અનુગ્રહ કરનાર તે કારણ છે. આથી પરમાત્માની અનંત શક્તિઓનો સર્જન-શક્તિ, સંહારશક્તિ અને અનુગ્રહશક્તિ એ ત્રણમાં વિભાગ કરી અનુગ્રહને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આટલું જ નહિ પણ આ દર્શનમાં મહેશ્વરનો અનુગ્રહ કર્મોદ્ધિથી નિરપેક્ષપણે થાય છે એમ વર્ણવી એ અનુગ્રહશક્તિપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શૈવ દર્શનમાં મહેશ્વરને કર્મસાપેક્ષ ગણવા છે છતાં ત્યાં પણ તત્ત્વપ્રકાશમાં મુક્તાત્માનોડપિ શિવાઃ કિં ચૈતે તત્ત્વસાદતો મુક્તાઃ ।

સોડનાદિમુક્તા પક્વો વિજ્ઞેયઃ પંચમન્થતનુઃ ॥

જે મુક્ત જીવો છે તે સર્વ પણ શિવ જ છે છતાં તે સર્વ મહેશ્વર-રૂપ શિવના અનુગ્રહથી જ મુક્ત થયા છે અને શ્રીમહેશ્વરરૂપ શિવ તેો એક અનાદિ મુક્ત જ છે કે જેમનું પંચ મંત્રરૂપ શરીર છે—બ્રહ્માદિ વચનથી મોક્ષ શિવના અનુગ્રહથી જ થાય છે એમ સ્થાપન કર્યું છે. વૈદિક દર્શનો આદિમાં પણ અનુગ્રહના સિદ્ધાન્તનું સ્થલે સ્થલે દર્શન થાય છે. વૈષ્ણવ વેદાન્તરૂપ મનાતા—શ્રીરામાનુજ, શ્રીવલ્લભાચાર્ય આદિના—સિદ્ધાન્તોમાં નારાયણ, વિષ્ણુ આદિ પદ્મવદ્ય શ્રી પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરી છે. પુણિ માર્ગનો પુણિચન્દ્ર પણ અનુગ્રહનો વાયક લેવામાં આવ્યો છે. મહા-ભારતમાં પણ કર્મવડે ઈંટની ભક્તિ થાય છે. એ ભક્તિથી શ્રીઈટ્ટનો અનુગ્રહ થાય છે. એ અનુગ્રહથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ આદિ કથન કરી અનુગ્રહના માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી આપણી પ્રજામાં પરાપૂર્વથી અનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ તે અઘાપિ પર્યન્ત સમીચીનરૂપે જ સ્વીકારાયેલો રહ્યો છે એ અસંદિગ્ધ છે. તેથી આ સિદ્ધાન્ત કોઈ ઇતર પ્રજામાંથી અનુકરણ કરાયો નથી એ સુસિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન:—એ અનુગ્રહ સમસ્ત વ્યક્તિપર સમાન હોય છે કે વ્યક્તિવિશેષપર હોય છે ?

ઉત્તર:—એક રીતે સમસ્ત વ્યક્તિપર સમાન છે અને તે સાથે વ્યક્તિવિશેષપર પણ હોય છે. એક રાગ કે મહારાગ રૂતતંત્ર હોય છે તે પોતાના રાગ્યમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર નિયમે સ્થાપી શકે છે.

તેમ કરવામાં તેને કોઈ પ્રતિબંધક હેતુ નથી કેમકે તે સ્વતંત્ર છે. જ્યાં કેવળ સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી ત્યાં સ્વાતંત્ર્યના પ્રમાણમાં ઇચ્છા-નુસાર નિયમો સ્થાપી શકાય છે. તે રાજની ઇચ્છા હોય છે તો પ્રજાને સર્વ પ્રકારે સુખ ઉત્પન્ન થાય તેવા નિયમો થાપે છે અને તેમ નહિ હોય તો પ્રજાને ન્યૂનાધિક અંશે સુખ દુઃખ થાય તેવા નિયમો સ્થાપે છે. આમ સ્વતંત્રતાના પ્રમાણમાં લૌકિક રાજ કરી શકે છે. લૌકિક રાજને કેવલ સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી પણ વિવિધ પ્રકારે પરતંત્રતા પણ હોય છે તેથી એ પરતંત્રતાના પ્રમાણમાં ઇચ્છાનો સંકેત કરવો પડે છે એ સાચું છે, છતાં જોડેલે અંશે સ્વતંત્રતા હોય છે તેટલે અંશે ઇચ્છાનો અસંકેત હોય છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. તેથી રાજાએ સ્વતંત્રતાના પ્રમાણમાં સ્થાપેલા નિયમોપરથી તેના દયાણુ કે નિર્દય સ્વભાવનું અનુમાન થાય છે. જો એ સ્થાપેલા નિયમો પ્રજાવર્ગને સુખકર હોય છે તો એ રાજની પ્રજા તેવા અનુગ્રહને પાત્ર કહેવામાં આવે છે અને એ નિયમો દુઃખકર હોય છે તો તેથી વિપરીત કહેવામાં આવે છે.

આ નિયમો જોતાં સમસ્ત જીવવર્ગ પર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ છે એમ સ્પષ્ટપણે કહી શકાય છે. લૌકિક રાજ તો ન્યૂનાધિક અંશે જ સ્વતંત્રતાવાળો હોય છે અને ખરૂં જોતાં તો વિશેષ અંશે પરતંત્ર જ છે ત્યારે સમષ્ટિ ઈશ્વર તો કેવલ જ સ્વતંત્ર છે. એમના નિયામક કોઈ નથી પણ એ પ્રકૃતિથી આરંભી સમસ્ત જગતના નિયામક અને નિયંત્રતા છે. પરમેશ્વર આત્મકામ છે તેથી એમને કોઈ તૃણા કે ઇચ્છાનું પારતંત્ર્ય પણ નથી. તેમ જ સર્વશક્ત છે તેથી એમને કોઈનો બંધ પણ નથી. એમના બંધથી સૂર્ય તપે છે, વાયુ વાય છે ઇત્યાદિ જણાવી શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે દેવ અને ઇંદ્ર વર્ગને જો કોઈનો પણ બંધ છે તો તે પરમેશ્વરનો છે અને પરમેશ્વર તો નિર્બીક-કેવલ બચરહિત છે. આ આદિ હેતુઓને લઈને પરમેશ્વર વાસ્તવે સ્વતંત્ર છે અને પરતંત્રતાનો ગંધસરખો પણ એમનામાં નથી. તેથી એમને જેવા નિયમો સ્થાપવા ઇચ્છા થાય તેવા નિયમો અસ્ખલિતપણે વિશ્વમાં સ્થપાય છે. આથી જો જીવવર્ગને સદા દુઃખજાગી કરવા ઇચ્છા થાય તો તેના નિયમો કોઈ પણ પ્રતિબંધવિના પરમેશ્વર સ્થાપી શકે તેમ છે. આમ છતાં એવું કશું જ વિશ્વમાં કરેલું જણાતું નથી. સર્વ જીવોમાટે સુખના માર્ગો પરમેશ્વરે સ્થાપ્યા છે.

લૌકિક વિવિધ સુખ કેવી રીતે મળી શકે તેના માર્ગો સ્થાપ્યા છે, દૈવી સુખ કેવી રીતે મળી શકે તેના માર્ગો સ્થાપ્યા છે એટલું જ નહિ પણ પોતાનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય મળી શકે એવા માર્ગો પણ સ્થાપ્યા છે. આટલાથી જ પરમેશ્વર અટક્યા નથી, પણ જીવોને પોતાનું ઐશ્વર્ય આપી તેમને પોતાને સદા અધીન રાખવાનો યત્ન પરમેશ્વરે કર્યો નથી. પણ જેમને પરમેશ્વરની સત્તાનું ઉલ્લંઘન કરી ખહાર જવું હોય તેમને માટે ઇશિપદ્ધતી આગળ દટાપદને સ્થાપન કર્યું છે અને તે પદની પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ સ્થાપ્યો છે અને એથી પણ આગળ કેવલ બ્રહ્મરૂપ થવા માટે તેમણે પણ માર્ગ સ્થાપ્યો છે. આ પ્રકારે નિયમોનું સ્થાપન કરી નિયમોને હુમ રાખવાનું કહ્યું નથી. જીવોને તે સર્વ નિયમો સ્પષ્ટપણે પોતે સાક્ષાત્ વેદાદિ શાસ્ત્રોદ્ધાર પ્રકટ કર્યા છે અને એ વેદાદિ શાસ્ત્રોનો બોધ ઇશિવર્ગને કરી તેમના દ્વારા ઋષિમુનિઓમાં તેની સંક્રાન્તિ કરી વિશ્વમાં એ નિયમો પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા છે. આ સાથે જ્યારે જ્યારે એ નિયમોનું જ્ઞાન હુમપ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ જ્ઞાનનો પોતે લીલા-વિગ્રહ ધારણ કરી પ્રસાર કરતા રહ્યા છે અને રહે છે. વળી આ બોધઉપરાંત જ્યારે જ્યારે જીવોને વિપત્તિ આવે છે ત્યારે તેના નિસ્તારનો માર્ગ પોતે અંતર્યામીરૂપે દર્શાવે છે અને તેમ છતાં નહિ જજ્ઞાય અથવા નહિ કરી શકાય તો પોતે પોતાની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાથી નીચે ઉતરી-અર્થાત્ અવતાર ધારણ કરી સુખના માર્ગો ખુલ્લા કરે છે, અને જીવોને સુખપ્રાપ્ત કરે છે. તેથી સર્વ પ્રકારે જેવાં જતાં જીવોના ઉપર અસીમ અનુગ્રહ પરમેશ્વરનો છેજ અને તે સમસ્ત જીવોપર કરેલો જજ્ઞાય છે. તેથી સમસ્ત જીવોપર અનુગ્રહ સ્પષ્ટ છે. ખરૂં જોતાં તો જેમ સર્જનશક્તિ પરમેશ્વરમાં સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યમાન છે, જેવી રીતે પાલનશક્તિ અને સંહાર-શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યમાન છે તેવી જ રીતે અનુગ્રહ કરવાના સ્વભાવરૂપ શક્તિ પણ તેટલી જ સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને તેથી એ પહેલે તો અનુગ્રહ નહિ કરવો એ અસંભવસરખું છે. તાત્પર્ય કે સમસ્ત જીવોપર પરમેશ્વર અનુગ્રહ કરે છે. સમગ્ર જીવો પરમેશ્વરના અનુ-ગ્રહનાં પાત્ર છે જ. આ વિચાર વિશેષ સૂક્ષ્મ રીતે કરનાર પ્રત્યેક અનુખ્યતે પરમેશ્વરનો કેટલો ઉપકાર છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવ્યા વિના રહે તેમ નથી અને તેથી પ્રત્યેક દિવસે અને પ્રતિદેશ

પરમેશ્વરને ઉપકારનિવેદન કર્યા વિના એ વિચાર કરનાર વ્યક્તિથી રહી શકાય તેમ જ નથી.

આ રીતે સર્વ પર સમાન અનુગ્રહ હોય છે, તે સાથે વ્યક્તિ-વિશેષપર પણ પરમાત્માનો સવિશેષ અનુગ્રહ હોઈ શકે છે.

પ્રશ્ન:—વ્યક્તિવિશેષપર સવિશેષ અનુગ્રહ કેવી રીતે સંભવે ? અનુગ્રહ એટલે કૃપા, અનુકૂલ ભુદ્ધિ અથવા પ્રેમ. અમુક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના સવિશેષ અનુગ્રહનો વિષય છે એનો અર્થ એ થયો કે તે વ્યક્તિ પરમેશ્વરની સવિશેષ કૃપાવાળી છે, પરમેશ્વર તેના પર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે. પરમેશ્વરના ચિત્તમાં તે વ્યક્તિને માટે વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આમ હોવું સંભવતું નથી. કારણ કે એમ થાય તો પરમાત્મામાં વૈષમ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. લૌકિક પુરુષ એક મનુષ્યને વિશેષ પ્રેમ-પાત્ર ગણે છે અને અન્યને ન્યૂન પ્રેમના પાત્રરૂપ માને છે તો ઇતરને અપ્રેમના કે તિરસ્કારના પાત્રરૂપ માને છે. લૌકિક મનુષ્યમાં એ સંભવે છે કેમકે તેનામાં રાગદ્વેષાદિ વિકારો રહ્યા છે. વળી એક મનુષ્યનો અર્થ બીજો મનુષ્ય સિદ્ધ કરી શકે છે અને તે અર્થની સિદ્ધિ કરનાર વિશેષ પ્રેમના પાત્રરૂપ થઈ શકે છે. પરમાત્મામાં આ સર્વનો અસંભવ હોય છે. પરમાત્મા આત્મકામ, પૂર્ણકામ, અકામ છે. અને તેથી એમને કોઈ પણ સ્વાર્થ નથી. તેમ પરમાત્માને સ્વાર્થ હોય તોપણ તેની એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા સિદ્ધિ ન કરી શકે અને કોઈ અવ્યવસ્થા જીવ કરી શકે એ કેવલ અસંભવ છે. વળી પરમાત્મામાં રાગદ્વેષાદિ વિકારો હોવાનો અસંભવ છે. તેથી પરમાત્માને કોઈ પ્રિય અને કોઈ અપ્રિય, એક વહાલો અને એક અગળામણો એમ હોવાનો સંભવ નથી. એથી પરમાત્મા કોઈને સવિશેષ પ્રિય ગણે અર્થાત્ પરમાત્માના સવિશેષ અનુગ્રહના વિષયરૂપ કોઈ વ્યક્તિવિશેષ થાય એ કેવી રીતે ?

ઉત્તર:—પરમાત્મામાં રાગદ્વેષાદિ વિકારોનો તથા અનાત્મકમ-ત્વનો અસંભવ છે એ સત્ય છે. પરમાત્માને કોઈ સ્વાર્થ નથી, કોઈ પ્રકારનો રાગદ્વેષ કોઈના પર નથી એ સર્વ શાસ્ત્રસંમત જ છે અને સત્ય જ છે. પરમાત્મા પ્રાકૃત મનુષ્યજેવા કે પ્રાકૃત જીવજેવા નથી એ સાચું છે. પરમાત્મા કેવલ અલૌકિક અને અદ્વિ-તીય છે અને તેથી જ શાસ્ત્ર સર્વથી વિલક્ષણ એમને જણાવે છે. નૈતિ નૈતિ એ શ્રુતિ જેવી ધ્વજના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેવી જ પરમાત્માના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવ

વવા તે આના જેવા છે એમ કહી શકાય તેમ નથી, પણ દશ્ય-
સર્વથી વિલક્ષણ હોવાથી આના જેવા નથી, આના જેવા નથી એમ
જ કહી શકાય તેમ છે. આ પ્રકારનું સર્વથી વૈલક્ષણ્ય છે એ સિદ્ધ
જ છે, અને એ જ કારણથી જીવોએ પરમેશ્વરસંબંધમાં ચર્ચા કરતાં,
વિચાર કરતાં, જીવોમાં પ્રવર્તતો ન્યાય તેમનામાં લગાડવો એ ન્યાય-
પુરઃસર નથી, એમ પ્રથમ કહેવું જોઈએ. એક દેશની પ્રજામાં જેવો
શારીર વર્ણ હોય તેવો જ છતર સર્વ દેશની પ્રજામાં હોવો જોઈએ એવો
કોઈ નિયમ સ્થાપે તો તે હાસ્યાસ્પદ જ ગણાય તેમ છે. કેમકે એ
નિયમ બાંધનાર દેશભેદને લક્ષની બહાર રાખે છે. આ પ્રમાણે
સમસ્ત જીવોમાં પ્રવૃત્તિનો અમુક નિયમ હોય એવું સિદ્ધ થાય
તોપણ તે જ નિયમ જીવોમાત્રથી વિલક્ષણ્ય સ્વતંત્ર અને આત્મકામ
પરમેશ્વરના વિષયમાં પ્રવર્તવો જોઈએ એવું કહેવું એ પણ હાસ્યા-
સ્પદ જ છે. ખરું જોતાં તો જીવોએ કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન પર-
મેશ્વરના સંબંધમાં-પોતાના ઉપરથી-સ્થાપન કરવું કે પરમેશ્વર તે
આમ જ કરે અને આમ ન જ કરે એ પોતાના અદ્વિતીયતાનો અને
પોતાના પરમેશ્વરથી વૈલક્ષણ્યનો ખ્યાલ કર્યા વિના જ થઈ શકે છે
અને તેથી સત્ય અથવા શુક્તિયુક્ત કરવું નથી. તેથી જીવો અમુક
નિયમથી પ્રેમ બાંધે છે, અમુક કરનારને જ પ્રેમના વિષયરૂપ ગણે
છે તેથી પરમેશ્વર પણ તેવી જ રીતે કરી શકે અને અન્ય રીતે ન જ
કરી શકે એ કહેવું સાચું નથી.

આમ છતાં પ્રસ્તુતમાં તે પ્રકારે અનુમાન કરાય તોપણ પ્રજામાં
કરેલું વૈષમ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. જેમ સર્જનશક્તિ પરમેશ્વરના
સ્વભાવરૂપ છે તે જ પ્રમાણે અનુગ્રહશક્તિ પણ પરમેશ્વરના સ્વભા-
વરૂપ છે એ ઉપર જણાવ્યું છે. જેવી રીતે સૂર્યનારાયણનો સ્વભાવ
છે કે સર્વત્ર પ્રકાશ અર્પવો તેવી જ રીતે પરમેશ્વરનો સર્વત્ર અનુ-
ગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરતો રહે છે
છતાં કોઈ પોતાનાં દાર અને બારીઓ બંધ કરી ગૃહમાં બેસે તો
તેને એ પ્રકાશનો સ્પર્શ નહિ થાય અને જેઓ બારીબારણાં ઉઘાડ્યાં
મુકે અથવા બહાર ખુલ્લામાં હરે હરે તેમને એ પ્રકાશનો સ્પર્શ થાય
અર્થાત્ બારીબારણાં બંધ કરી બેસનાર પ્રકાશસંસર્ગનો વિષય
નહિ થઈ રહે, અને બારીબારણાં ખુલ્લાં રાખી રહેનાર તથા બહાર
ફરનાર એ સ્પર્શના વિષયરૂપ થઈ રહે એમાં સૂર્યનારાયણનો

પક્ષપાત કોઈ કડી શકે તેમ નથી અને શ્રી સૂર્યનારાયણમાં વૈષમ્યનો કોઈ સુગ આરોપ કરે તેમ નથી.

આ જ પ્રમાણે પરમાત્માનો અનુગ્રહ સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે છતાં તેના વિષયરૂપ થવામાં જે પ્રકારની કૃતિઆદિની અપેક્ષા હોય તેવી કૃતિઆદિ ન કરવામાં આવે અથવા તેથી વિપરીત કૃતિઆદિ કરવામાં આવે અને તેમ કરવાથી તે કર્તા એ અનુગ્રહને ન ઝીલી શકે અર્થાત્ પોતે તેના વિષયરૂપ ન થઈ રહે અને ઇતર સજ્જ તેને અનુરૂપ કૃતિઆદિ કરવાથી તેને ઝીલી શકે અર્થાત્ તેના વિષયરૂપ થઈ રહે તો એમાં પરમાત્મામાં પક્ષપાત કે વૈષમ્યનો આરોપ કેવી રીતે કરી શકાય ? ન જ કરી શકાય.

જેમ સૂર્યનારાયણનો પ્રકાશ ઝીલવામાટે ગૃહના બારીબારણાં-ખુણાં રાખવાની જરૂર છે અથવા ખુલ્લે શરીરે પ્રકાશમાં જવાની જરૂર છે તે જ પ્રમાણે શ્રી પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ ઝીલવા માટે અંતરનાં બારીબારણાં ખુણાં કરવાની અને મલ્લદિને દૂર ધરી પવિત્ર ભક્તિમય અંતર શરીરે એ અનુગ્રહમાં જવાની જરૂર છે. તાત્પર્ય કે જે પરમાત્માને પોતાના પ્રિયતમ ગણે છે, જે પરમાત્માવિષે યથાર્થ પ્રેમવલ્લભા ધરે છે અને તેથી પ્રપત્તિને સાધી રહ્યા છે તે જ પુરુષવરો એ અનુગ્રહને ઝીલી શકે છે, એ અનુગ્રહના વિષયરૂપ થઈ શકે છે. આથી જે શાસ્ત્ર પરમેશ્વરને કર્મસાપેક્ષ સ્થાપે છે તેમના સિદ્ધાન્તપ્રમાણે અનુગ્રહની પ્રાપ્તિમાટે મનુષ્યોમાં ભક્તિ, પ્રપત્તિ આદિની અપેક્ષા રહે છે. એને અપેક્ષીને પરમાત્મા પોતાનો અનુગ્રહ તેના ઉપર કરે છે અથવા એના બલે તે પરમેશ્વરના અનુગ્રહના વિષયરૂપે પોતાને કરી શકે છે એ બંને કથન સમાન અર્થનાં જ છે.

કર્મની અપેક્ષા રાખ્યાવિના પણ પરમેશ્વર અનુગ્રહ કરે છે એમ કર્માનરપેક્ષ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર આ ભક્તિ, પ્રપત્તિ આદિની નિયમે કરીને પરમેશ્વરે અપેક્ષા રાખવી જ નોંધ્યે એવું બંધન પરમેશ્વરને આરોપતાં નથી, અને તે પણ અયોગ્ય નથી, યુક્તિયુક્ત જ છે. મનુષ્યપ્રજામાટે ભક્તિ, પ્રપત્તિ આદિની પ્રયત્નવડે સિદ્ધિની અપેક્ષા સ્થાપવામાં આવે તોપણ જે અકર્મજન્ય દેવાદિ વ્યક્તિઓ છે, તેમ જ ઇશ્વરર્મની વ્યક્તિઓ છે છે તેમનામાં એની અપેક્ષા પરમેશ્વર રાખે છે એવો નિયમ સ્થાપી શકાય તેમ નથી. તેમના ઉપર તો સ્વભાવથી જ પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ હોય છે એટલે કે તેમનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જેથી તેઓ પર-

માત્માના અનુગ્રહને ઝીલી શકે છે, પ્રેમ બાહ્યપદાર્થઉપર અવલંબન કરી રહેનાર નથી પણ પરસ્પરની વચ્ચેનો કાષ્ઠ સ્વાભાવિક સંબંધ છે, એ લોકમાં પણ નિરીક્ષણ કરવાથી જણાય તેમ છે. આમ હોવાથી ભવભૂતિ કવિએ જણાવ્યું છે કે,

વ્યતિષ્જતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોઽપિ હેતુ

નંચલુ બહિરુપાધીન્ પ્રીતયઃ સંશ્રયન્તે ।

વિકસતિ હિ પતંગસ્યોદયે પુણ્ડરીક

દ્રવતિ ચ હિમરત્માલુક્ષ્મી ચન્દ્રકાન્તઃ ॥

પદાર્થોના અંતરમાં રહેલો કાષ્ઠ હેતુ જ તેમને પરસ્પરપ્રતિ આકર્ષે છે અને શુદ્ધ પ્રીતિ બાહ્ય ઉપાધિનો આશ્રય કરી ઉદય પામતી નથી; સૂર્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે દિવસનાં કમલ ખીલે છે અને ચંદ્રનો ઉદય થાય છે ત્યારે ચન્દ્રકાન્તમણિ દ્રવે છે. એ જ કવિ સ્પષ્ટપણે પણ શ્રીરામચંદ્રજીને મુખે બોલાવે છે કે **સ્નેહપ્રજ્વલિમિત્તસંયપેક્ષચ્છ** **ઈતિ ચિપ્રતિષિદ્ધમેતત્** । સ્નેહ હોય અને તે અમુક નિમિત્તની અપેક્ષા રાખનાર હોય એ વિગેદગી વચન છે. અન્યત્ર પણ એ જ કવિ કહે છે કે **તમપ્રતિસંહયેયમનિવન્ધનં પ્રેમાણમામનન્તિ** ॥ ઋષિઓ એ અચિંત્ય અને અકારણ પ્રેમ છે એમ કહે છે. તેથી પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ અમુક વ્યક્તિવિશેષ સ્વભાવથી ઝીલી શકે અર્થાત્ વ્યક્તિવિશેષ અનુગ્રહના વિષયરૂપ થઈ રહે એ સ્વભાવિક છે. તાત્પર્ય કે એમાં કાષ્ઠની પણ અપેક્ષા નથી અને સ્વભાવ એ જ માત્ર કાગળ છે. તેથી આ રીતે કાષ્ઠ વ્યક્તિ વિશેષ અનુગ્રહના વિષયરૂપ થઈ રહે તો તે દૃષ્ટ્યર જ છે, અને એમાં પણ વૈષમ્યનો દોષ લાગે તેમ નથી. કેમકે જેમ ભક્તિ પ્રપત્તિ કરનાર જીવો એ અનુગ્રહને ઝીલી શકે છે તેમ આ અન્ય વ્યક્તિઓ પોતાના સ્વભાવથી જ એ અનુગ્રહને ઝીલી શકે, અને જેનામાં ભક્તિ-પ્રપત્તિ નહિ સંધાઈ હોય તે જેમ અનુગ્રહને ઝીલી શકે નહિ તેમ અહિં પણ જેનામાં એવો સ્વભાવ નહિ હોય તે પણ એને ઝીલી શકે નહિ. તેથી જેમ કર્મસાપેક્ષ અનુગ્રહ થાય એમ માનવામાં વૈષમ્ય નહિ રહે તે જ પ્રમાણે સ્વભાવવિશેષસાપેક્ષ અનુગ્રહ થાય એમ માનવામાં પણ વૈષમ્ય રહે તેમ નથી. આ રીતે બંને પક્ષે પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ વ્યક્તિવિશેષપ્રતિ થાય તો તેમાં વૈષમ્યની પ્રાપ્તિ આવતી નથી છતાં એ અનુગ્રહ કાષ્ઠ શકે છે એ સિદ્ધ થાય છે. (અપૂર્ણ.)

જેઃ જેઃ કળીયા.

उपासनानां मूलतत्त्वो.

જેમ શ્રીમહાદેવજીના પૂજનમાં વિદ્યુત બિલ્વપત્ર વિદિત છે,
અને ખંડિત બિલ્વપત્ર નિષિદ્ધ છે, તેમ
ઉપાસનાકાંડનો કર્મ વેદાયનિર્ણય કરનાર શ્રેયઃસાધકને કર્મ,
અને જ્ઞાનકાંડસાથેના ઉપાસના અને જ્ઞાન-એ ત્રણ કાંડના તાત્પ-
ર્યને જાણવાની અગત્ય છે. જેઓ એક

તે એક નેતરજવા સોડીવાળા વૃક્ષનો આશ્રય કરે છે. તેમને નથી
છાયા મળતી; નથી પુષ્પ તથા ફલ મળતાં; માત્ર ઉગ્મણી કરવા
જનાર જેમ મોટાં વટવૃક્ષ ન મળવાથી કુદ્ર લીસોતરી શોધે તેમ
કેવલ કર્મનો આશ્રય કરી આનંદ માણે છે. જેઓ એકલા જ્ઞાન-
કાંડને જ વળગે છે અને કર્મ તથા ઉપાસનાના સંબંધને છોડે છે
તેઓ સૂકા સ્થાપ્તને વળગે છે. તેમને આ જીવનમાં નથી ધર્મબલની
પ્રાપ્તિ થતી, કે નથી થતી ભોગસિદ્ધિ; મોક્ષસુખ તો કદાચ તેઓ
માની લેતા હોય છે. કર્મ અને જ્ઞાન એ એ કાંડનું અનુસંધાન
કરનાર વેદવૃક્ષની મધ્યમ ડાળી ઉપાસના છે. આ ત્રણ કાંડવાળા
વેદવૃક્ષનો આશ્રય જેઓ લેવે છે તેમને જ છાયા, પુષ્પપત્ર, તથા
ફલ મળે છે.

શાયનીય તો એ છે કે વેદરાશિના અધ્યયન કરનારા અને
વેદાનુકૂલ સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણાદિ
ઉપાસનાકાંડની મીમાંસા,
આરણ્યક ગ્રંથોના અધ્ય-
યનનો લોપ અને તેથી
ઉપાસનાની અપોધ્ય ક્ષિપિ
ઉઠવી શકતી નથી.

ભાગમાં યુ'ચાયેલા ઉપાસનાકાંડના મર્મને ઉકેલવા અમ જ કરતા નથી, અને જાણે તે ભાગ ચીનાઓની અબોધ્ય લિપિ હોય એમ માની યાનકાંડની ડાળને વળગે છે. ઉપાસનાની અબોધ્ય જેવી જણાતી લિપિની આરાખડી આરણ્યક મંથોમાં

આપવામાં આવી છે, પણ નગરનિવાસની તૃષ્ણાવાળા આ અરણ્યમાં અધ્યયન કરવાના કાર્યને અરણ્યે દક્ષિતમ્ જેવું માને છે. પરંતુ આરણ્યકમાં અરણ્યરુદન નથી, પણ પરમાત્માના યોગનિદ્રામાં પડેલા ચિત્તને જગાડનારી દૈવી પ્રાર્થના છે. નગરનિવાસમાં-સંસારના અટપટા ચક્રના ફરવામાં-લક્ષ્મીજી પગ તળાસી જેમ વિષ્ણુની યોગનિદ્રાને પુષ્ટિ આપે તેમ પ્રભુના હૃદયને ધણી ઉડા ભાગમાં આપણે જવા દઇએ છીએ અને આપણા પ્રતિ ખેંચી શકતા નથી. હૃદય ગુહામાં સત્તારા “પુરાણ અને સનાતન” ધૈર્ય ચેતનને યોગનિદ્રામાંથી જગાડવાનો, અને આપણા ઉપર અનુગ્રહદર્શિ કરાવવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે ઉપાસના છે. વેદવૃક્ષની તે મધ્યમ ડાળી છે. ત્યાંથી તમારી મરજીમાં આવે તો કર્મની ડાળી ડાળીઉપર જાઓ, અને મરજીમાં આવે તો જ્ઞાનની જમણી ડાળીઉપર જાઓ. મધ્યમ કેન્દ્રનો એવો મહિમા છે કે બંને ડાળીઓ હાલંદોલં થાય તોપણ મધ્યમ શાખા સ્થિરવત્ રહે છે. પડવાનો ત્યાં ભય નથી. કર્મની ડાળીએ લગ્ની જતાં ભૂષ્ટકઉપર આવવાની ચિંતા નથી એટલે ત્યાં સંસારની ઝોક નથી, તેમ જ્ઞાનની જમણી ડાળીએ ખેંસી “વિષ્ણુના પરમપદ”માં ઉડી ત્રીજું પગલું ક્યાં મૂકવું તેની શોધ કરવાની ચિંતા નથી, અર્થાત્ સ્વલોકમાં ઉડી લોકયાત્રાનું નિર્વહણ કરવા અસમર્થ થવાનો પ્રસંગ નથી, પરંતુ અંતરિક્ષમાં દેવમંધર્વની પેઠે રહી ભૂલોકના ભોગને અને સ્વલોકના વૈભવને આપણે ભોગવી શકીએ છીએ. આવો નિર્ભય ભોગમોક્ષને આપનારો ઉપાસનાકાંડ જોઓ જાણુતા નથી, જાણે છે તો તેના મર્મને ઉકેલે તેવી ઉપાસના કરતા નથી તેઓ ખરી રીતે વેદભ્રષ્ટ અથવા સંસ્કારવિનાના ત્રૈવર્ણિકો છે. ક્રેષઃસાધકે આ દોષથી બચવાની જરૂર છે. તે વિના પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા ગુરુના મહિમાનું ભાન તેઓ કરી શકવાના નથી; તેમ ધતર પામરજનોકરતાં ચઢીઆતાપણું દર્શાવી શકવાના નથી.

વેદમાં કેવલ કર્મને એટલે રહસ્યજ્ઞાનવિનાની ધર્મક્રિયાને

અવિદ્યા એવું નામ આપવામાં આવે છે, કેવલ કર્મ અથવા અ- અને રહસ્યજ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવતી વિદ્યા અને કેવલ ઉપા- ક્રિયાને ઉપાસના અથવા વિદ્યા કહેવામાં સના અથવા વિદ્યા. આવે છે. ઉપાસના શબ્દ આસન્+અપ એ તેના અનુષ્ઠાનમાં આ- ધાતુઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને

પણી રોકાયલા બહિઃ તેનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ એવો છે કે પુર અને અંતઃપુર. “અત્યંત પાસે બેસી પ્રેમભાવથી ચિંતન કરવું.” આવા ચિંતનવડે ચિંતનીય અથવા ધ્યેય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેથી તેનું નામ વિદ્યા કહેવાય છે. જ્યારે કેવલ કર્મના અનુષ્ઠાનમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો એટલે દશ કરણોનો એટલે કે આપણા બહિઃપુરનો ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે ઉપાસનામાં અંતઃકરણની ચાર શાખાનો અને પ્રાણુમય કોશનો એટલે કે આપણા અંતઃપુરનો ઉપયોગ થાય છે. બહિઃકરણોવડે આપણે બાહ્ય પૂજન અર્ચન કરી શકીએ, ત્યારે અંતઃકરણવડે આપણે માનસ યજ્ઞન કરી શકીએ છીએ. બહિઃપુરવડે દ્રવ્યયજ્ઞ અથવા બાહ્યયજ્ઞ કરીએ, ત્યારે અંતઃપુરવડે જ્ઞાનયજ્ઞ અથવા આંતરયાગ કરી શકીએ.

આપણા અંતઃકરણની જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયાશક્તિનો વેદના તત્ત્વજ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મસાથે અંતઃકરણની ઇચ્છા પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે. જ્યારે જ્ઞેય, ધ્યેય અને અથવા સંકલ્પશક્તિ-પ્રાપ્તવ્ય—એક જ હોય ત્યારે તે ઉપાસ્ય-સાથે ઉપાસનાનો સંબંધ. દેવતા અને અશુભ પદાર્થો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જ્ઞેય છે, અંતર્યામી ઇશ્વર જ્ઞેય, પણ તે પુરુષાર્થના સાધનભૂત નહિ હોવાથી ધ્યેય અને પ્રાપ્તવ્ય-ધ્યેય નથી એટલે ઇચ્છાના વાસ્તવ વિષય વર્ગમાં પડતા હોવાથી નથી. તેમાં પણ શુભ પદાર્થો ધ્યેય બને, ઉપાસનાના વિષયરૂપ પરંતુ તે પ્રાપ્તવ્યકોટિમાં પડતા નથી. થાય છે. ધ્યેય પદાર્થ પ્રિય હોય અથવા પ્રેમસ્ હોય પરંતુ હિતરૂપ અથવા પ્રેમસ્ ન હોય તેથી

તે પ્રાપ્તવ્ય ગણાતા નથી. આપણા કર્માનુબંધનથી પ્રાપ્ત થયેલાં સ્ત્રી પુત્રાદિ જ્ઞેય છે, પ્રિય હોવાથી ધ્યેય પણ છે, પરંતુ અનાત્મ-ભૂત હોવાથી પ્રાપ્તવ્ય નથી. જેટલા જેટલા અંશમાં જ્ઞેય, અને ધ્યેય પદાર્થમાં આધારભૂત આત્મવસ્તુ ઉપસી આવે તેટલા તેટલા અંશમાં તે તે પદાર્થો પ્રાપ્તવ્યકોટિમાં પડે છે. આથી સંસારના પ્રાણિપદાર્થોમાં જે જે દેવતા અથવા તેના અભિમાની આત્માનું પ્રાપ્તવ્યપણાથી ભાન થાય તે તે ઉપાસ્ય ગણાય, અને સર્વ પદ્ધતિ.

થોમાં સમાનભાવે પકડવા યોગ્ય એટલે પરમ પ્રાપ્તિય ઇશ્વરાત્મા તે પરમ ઉપાસ્ય ગણાય.

જેમ પ્રોપિતભર્તૃકા પત્ની પોતાના પતિની ઉપાસના કરે તેમાં સ્થૂલદેહના અભિમાની પતિ તે સ્ત્રીના પોપિતભર્તૃકા સ્ત્રીનું પતિ-ગૌણ ઉપાસ્ય અને તેના અંતર્માંથી ઇશ્વર સંબંધી ઉપાસનાનું બ્યા-મુખ્ય ઉપાસ્ય છે. તેમ ઉપાસનાના વિષય-વહારિક દૃષ્ટાન્ત. તેમાં ભૂત તે તે દેવતાઓ ગૌણ ઉપાસ્ય અને પતિનો અભિમાની ગૌણ તેના અંતરાત્મા ઇશ્વર મુખ્ય ઉપા-અને અંતર્યામી હસ્તર સ્વ છે.

• મુખ્ય ઉપાસ્ય.

સંપ્રજાત યોગના વિષયમૂત પદાર્થો આત્મા અને અનાત્મા બંને હોઈ શકે છે. પ્રકૃતિ અને તેના વિ-સંપ્રજાત યોગ અને કારમય પદાર્થો યોગના વિષયરૂપ બની ઉપાસનામાં સ્વરૂપનો શકે છે; જ્યારે ઉપાસનાનો વિષય અભિ-માની દેવતા અને સગુણ બ્રહ્મ અથવા

ઇશ્વર જ હોઈ શકે છે. યોગના અને ઉપાસનાના સ્વરૂપમાં આ મુખ્ય ભેદ છે.

વળી યોગાન્યાસમાં પરિણામે જે સવિશેષ પ્રજ્ઞા પ્રકટ થાય છે તે યોગજ ધર્મવડે ચિત્તમાં જે સંસ્કાર આવે છે તેનું ફલ છે, જ્યારે ઉપાસનાના પ્રસાદવડે ઉત્પન્ન થનારી પરિણામમાં જે ભોગમોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય પ્રજ્ઞામાં ભેદ છે તેમાં ઉપાસ્યદેવનો પ્રસાદ અથવા અનુગ્રહ અને ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર કાર-

ણરૂપ હોય છે. યોગજ ધર્મ ઘણે ભાગે સ્વપરાક્રમથી પ્રકટે છે, ત્યારે ઉપાસનાવીય દેવતાપ્રસાદથી પ્રકટે છે. યોગજ ધર્મવડે પ્રકટ થતી સિદ્ધિઓમાં પતનનો ભય હોય છે; ઉપાસનાવીર્યવડે પ્રકટ થતા ભોગમોક્ષના વૈભવમાં ઇષ્ટ દેવતાની અંકુશ અને અભય-મુદ્રા રક્ષક હોય છે. આ પ્રમાણે યોગના અને ઉપાસનાના ફલોદ-યના નિયમમાં ભેદ હોય છે.

ઉપાસનાકાંડનું મીમાંસાશાસ્ત્ર નારદાદિ મહર્ષિઓનું રચેલું હાલ લુપ્ત થયેલું છે, પરંતુ પાછળના જ ઉપાસનાકાંડની નારદાદિ મંત્રશાસ્ત્રના વાર્ધ્વમાં અને કલ્પગ્રંથોમાં

મહર્ષિ—પ્રણીત મીમાં- તેના છૂટા છવાયા ભાગો સ્મૃતિરૂપે અવ-
સાનો લોપ; મંત્રશા- શિષ્ટ રહ્યા છે. બ્રહ્મમીમાંસામાં પણ ઉપા-
ન્નમાં તેની અવશિષ્ટ સનાવિષયક મીમાંસા થઇ છે, પરંતુ તે
સ્મૃતિ. ઉપાસનાજન્ય શાસ્ત્ર પ્રવાનપણે જ્ઞેયબ્રહ્મનું પ્રતિપાદક
વીર્યવાળા કેવલ બ્રહ્મ- હોવાથી ઉપાસ્યબ્રહ્મસંબંધી જે પ્રતિ-
વિચારકકરતાં શી રીતે પાદન કરે છે તે ગોણું છે. કેવલ્ય મોક્ષ-
ચઢીઆતા હોય છે ? પ્રતિ તે બ્રહ્મમીમાંસા અથવા ઉત્તરમીમાં-
સાનું ખાસ વલણ છે, તેથી જ નિર્દોષ
ભોગસિદ્ધિ અને ક્રમમોક્ષસંબંધી તેના વિચારો વર્તુલની કીના-
રીએ વળગતી લીંટી પેઠે માત્ર સ્પર્શ કરનારા હોય છે, પણ બીતર
પ્રદેશમાં ઉતરેલા હોતા નથી. આથી કેવલ બ્રહ્મમીમાંસાના વિચારકો
વિદ્યાવીર્યવિનાના હોય છે, ત્યારે કૃતોપાસ્તિ બ્રહ્મવિચારકો લોક-
યાત્રાનું નિર્વહણ કરવાના સામર્થ્યવાળા અને ભોગનો અને મોક્ષનો
અવિરોધીભાવ ભજવનારા હોય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મમીમાંસા અને
તદનુસારી વેદાન્તશાસ્ત્રના અભ્યાસકેાની જ્ઞાનોદયપદ્ધતિમાં અને
સગુણ-ઈશ્વરમીમાંસા અને ઉપાસનાશાસ્ત્રની પદ્ધતિમાં પણ ભેદ
છે. કેવલ અવિદ્યા અથવા કર્મમાં, કેવલ વિદ્યા અથવા યોગમાં,
કેવલ બ્રહ્મદશન અથવા જ્ઞાનમાર્ગમાં જે નથી તે ખોટા આ સગુણ
ઈશ્વરદશન અથવા ઉપાસનામાર્ગ પૂરી પાડે છે. કેવલ કર્મ
જડતા લાવે છે; કેવલ યોગ ચિત્તને સિદ્ધિમદમાં ખેંચી જાય છે; કેવલ
જ્ઞાન સંસારના કર્કશ જીવનમાં ટકવાનું અને લોકયાત્રાના નિર્વહણનું
બલ આપતું નથી પરંતુ નિતાન્ત નિવૃત્તિમાં ખેંચી જાય છે, ત્યારે
સગુણ ઈશ્વરની ઉપાસના ઉપાસકને પ્રતિભાશાળી, વિનાત અને તે
સાથે શ્રોકૃણ્યવત્ દેવાસુરસંગ્રામમાં ટક્કર ઝીલવાને સમર્થ બનાવે છે.

ઉપર જણાવી ગયા તેમ જ્યારે કર્મ અથવા અવિદ્યા બાહ્ય
કરણોવડે રચાય છે, ત્યારે ઉપાસના અથવા
અંતઃકરણ અથવા અં- વિદ્યા અંતઃકરણવડે રચાય છે. આ અંતઃ-
તઃપુરની પાંચ શક્તિ- કરણ, જેની મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અને અહં-
ઓઃ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, કાર એવી ચાર શાખાઓ છે તેને ઉપા-
સંહાર, તિરોધાન અને સના કરવામાં શી રીતે યોજવું એ પ્રથમ.
અનુગ્રહ કરવાની, છેવ- વિચાર કર્તવ્ય છે. અંતઃકરણની જ્ઞાન,

ટની બે શક્તિનું સ્વ- ઇચ્છા અને ક્રિયા એવી ત્રણ પ્રકારની રૂપ અને ઉપયોગિતા શક્તિ કેટલાક વિચારકો માને છે. પરંતુ ઉપાસનાવડે વ્યક્ત ઉપાસનાશાસ્ત્રના પારંગત પુરુષો તેમાં થાય છે. બે અધિક શક્તિ માને છે, અને તે શક્તિને તિરોધાન અને અનુગ્રહ એવું નામ આપવામાં આવે છે. ન્યારે જ્ઞાન, ઇચ્છા અથવા ક્રિયાનો એટલો બધો તીવ્રવેગ પ્રકટે કે અંતઃકરણ અત્યંત તંગ દશામાં આવી તેની વૃત્તિનો વિચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેના બલના રક્ષણાર્થે તેને સુષુપ્તિ અથવા મૂર્છા આવે છે. આ અંતઃકરણની એક સ્વાભાવિક શક્તિ છે, અને તે દૈનંદિન સુષુપ્તિસમયે પ્રકટ થાય છે. હોપ્નોટીઝમ વગેરે કૃત્રિમ ઉપાયોથી પણ તેવી સ્થિતિ પ્રકટે છે. આ તિરોધાનશક્તિના ઉદયસમયે જેમ ચંદ્રિણ અહણસમયે ઢંકાઈ જાય તેમ અંતઃકરણમિંબ પોતાના જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયાશક્તિનાં કિરણો ફેંકતું નથી, પરંતુ તમસના પટલવડે ઢંકાઈ જાય છે, ન્યારે આ અંતઃકરણનું મિંબ આવા પટલથી ઢંકાય છે, ત્યારે બહિર્મુખ થઈ અત્યંત વેગવડે વૃત્તિ-વિચ્છેદ પામવાના બયમાંથી તે બચે છે, અને બીતર બલની જમાવટ કરી શકે છે, બાહ્ય વિષયપ્રતિની એકાગ્રતાને બદલે આંતર વિષયપ્રતિની એકાગ્રતા સાધવાને તેને આ સ્થિતિમાં નૈસર્ગિક સરલતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવરણવડે ન્યારે મિંબ ઢંકાય ત્યારે પ્રતિમિંબ અથવા આભાસ પ્રતીત થતો અટકે છે, પરંતુ મિંબનાં પાછાં ફરતાં કિરણોવડે મિંબ અધિક સતેજ થાય છે, અને તેની પ્રભા આવરણની કિનારીમાંથી ઘણા સૌન્દર્યથી બહાર ઝળકે છે. વિષયોથી પરાંડુમુખ થયેલી, અને આત્મમિંબને વળગતી અંતઃકરણની વૃત્તિજન્ય ન્યારે તમઃપટલને બેદી કિરણમુકુટરૂપે ઝળકે છે ત્યારે આનંદાત્મક અનુગ્રહકલાને ચિત્ત પ્રકટાવે છે.

ઉપાસનામાં અંતઃકરણની આ લયશક્તિ અને આનંદશક્તિ વ્યક્ત થાય છે. કેવલ કર્મ અથવા અવિ-
તિરોધાન અને અનુગ્રહ સાથી લૌકિક જ્ઞાન, લૌકિક વિષયોની ઇચ્છા
અથવા લય અને આ- અને લૌકિક ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ થાય છે, પરંતુ
નંદ કલા, લૌકિક જ્ઞાન, ઉપાસનામાં એકવાર સખળાં લૌકિક જ્ઞાન,

ધૃત્તિ અને ક્રિયાની ધૃત્તિ અને ક્રિયાઓ આવૃત થાય છે. ઉપરામતા થયા પછી સંસારીજનો આવા ઉપાસકને સુખ કલા- પ્રકટે છે. વાળો અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં રમતો માને

છે, પરંતુ બીતરની તે આનંદકલાને વ્યક્ત કરવા લયશક્તિનો આશ્રય લે છે તે ઘણા થોડા જ સમજે છે. લય- શક્તિનો કેટલો પ્રભાવ છે તે જોયો નિદ્રાના લાલને ખુબી છે તે- મને પૂછવાથી સમજી શકાશે.

અત્યંત રાગવાળી અવસ્થામાં, અત્યંત ક્રોધવાળી અવસ્થામાં, અને એવા ભિન્ન ભિન્ન આવેશોની તીવ્ર- રાગદોષાદિ આવેશજન્ય કલામાં અંતઃકરણુ ગત્રત્સમયે પણ મૂઢ આવરણુ અને સંયમ- બને છે. પરંતુ પરવશતાજન્ય આ મૂ- જન્ય લયમાં સ્વરૂપે હતા છે, ત્યારે ઉંચી આનંદકલાને મેળવ- અને ફેલે કરીને બેદ. વાના ઉપાસકના પ્રયત્નની આરંભદશામાં અંતઃકરણુની શુદ્ધિપૂર્વક સેવાયેલી લયમૂ-

મિકા થાય છે, આવેશપરવશતાને લીધે થતી મૂઢતા અને સંયમ- જન્ય લય-એ બેમાં સ્થિતિની સમતા છતાં ફલમાં બેદ હોવાથી ઘણો બેદ છે. આવેશજન્યમૂઢતા પરિણામે ગૈરિચિત્ત અને દુઃખ લાવે છે, જ્યારે સંયમજન્ય લય પરિણામમાં બલ અને આનંદ પ્રકટાવે છે.

જગત્પત્રમાં ગુંચાયેલા ચિત્તને લયમૂમિકાની શાંતિ અને અનુગ્રહમૂમિકાનો આનંદ પ્રકટાવવા વિદ્યા

ધૃત્તિશક્તિ અથવા અથવા ઉપાસના એક અમોઘ સાધન છે. કલ્પનાશક્તિની બે શા- અંતઃકરણુની ચિત્તશાખામાં કલ્પનાશ- ખાઓઃ સંકલ્પ અને કિતિનું-ધૃત્તિશક્તિનું-બલ હોય છે. તેથી વિકલ્પ નામની અંતર્ગત વાસનાપ્રમાણે ચિત્ત કલ્પનાઓ કર્યાંજ કરે છે. તે કલ્પનાઓ જ્યારે સ-

અર્થ વસ્તુવિષયક ચાલે છે ત્યારે સંકલ્પ કહેવાય, અને ઇષ્ટ વસ્તુથી વિરોધી વસ્તુવિષયક હોય છે ત્યારે વિકલ્પ કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે પોતાના પ્રિયતમ પતિસંબંધી પત્ની વિયોગકાળે જે જે ભા- વના અથવા કલ્પનાઓ તેમના દેહ, ચેષ્ટા અને ગુણસંબંધી રચે તે સમ્યક્ અથવા ફલવતી થવા યોગ્ય હોવાથી સંકલ્પ કહેવાય; પરપુરુષ સંબંધી ભાવના અથવા કલ્પના જગે તો તે વિકલ્પ કહે- વાય. સામાન્ય રીતે આ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કલ્પનાવડે મન સતત

ડાલતું રહે છે. જ્યારે ઇષ્ટવિષયક કલ્પના વેગવાળી થાય અને અનિષ્ટવિષયક કલ્પના દબાઈ જાય ત્યારે ભાવનાનો અથવા કલ્પનાનો પ્રકર્ષ થાય છે. જ્યારે આ ભાવનાનો પ્રકર્ષ થાય, ત્યારે ચિત્ત પોતામાં ભાવનીય પદાર્થનું મૂર્તરૂપ બેઠે છે; અને તે મૂર્તરૂપવાળા ભાવનીયના પુનઃ પુનઃ ચિંતનવડે જેમ વછોડેલી કમાન પોતાના મૂળ વળવાળી થાય છે, તેમ ભાવનીય પદાર્થના વળવાળી બને છે, ભાવનીય પદાર્થના ગુણધર્મો તે પ્રકટાવે છે.

જેમ પૃથ્વીનો સ્વભાવ નિવૃત્તિગામી અથવા સ્થિતિસ્થાપક છે, જેમ જલનો સ્વભાવ નિમ્નગામી છે, જેમ અંતઃકરણની સંકલ્પશક્તિનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગામી છે, જેમ ક્ષિત વસ્તુતઃ પુરુષપક્ષપાતી છે, સંસારપક્ષપાતી નથી. પુરુષ અંતઃકરણનો સ્વભાવ પુરુષગામી છે અપક્ષપાતનું સ્વરૂપ.

વિચાર ધણીઓને આશ્ચર્યજનક લાગશે, કારણ કે અંતઃકરણ વિષયપક્ષપાતી છે એવું માનવામાં આવે છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જૂદા પ્રકારની છે. કૃત્રિમ ઉપાયોવડે જલને ઉંચે ચઢાવવામાં આવે છે, ત્યારે પાણી ઉંચે ચઢવાના સ્વભાવવાળું છે, એવું માની લેવામાં આવે છે, તેમ સંસારના ચક્રે ચઢેલું અંતઃકરણ પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોમાં પક્ષપાતી છે એમ માની લેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ ઉંચે ચઢેલું જલ પોતાની મૂળ ભૂમિકાને શોધતું નાંચે વળતું જાય છે, તેમ સંસારચક્રે ચઢેલું અંતઃકરણ કેવલ્યપ્રતિ ઝુકે છે. પુરુષ અથવા આત્મચેતન તેની અસંત નજીક હોવાથી, અને મૂલ પ્રકૃતિની સાત પ્રકૃતિ-વિકૃતિઓ, અને સોળ કેવલ વિકૃતિઓ ક્રમશઃ દૂર હોવાથી ચિત્તદ્રવ્ય પુરુષપક્ષપાતી છે. પ્રકૃતિ-વિકૃતિમાં તે ચિત્તવૃત્તિ જાય તોપણ ત્યાં પુરુષના વૈભવને દેખે કે તરત સુકુમાર સ્ત્રીની માફક લજવાઈ પોતાના પતિના ખોળામાં પાછી પડે છે. પ્રકૃતિ-વિકૃતિમાં પેઠેલું અંતઃકરણ પ્રકૃતિ-વિકૃતિમાં પડેલા પોતાના સ્વામીના આભાસને ખોળે છે. તે આભાસયુક્ત પ્રકૃતિ-વિકૃતિને પોતાના સ્વામીરૂપે માની લેવામાં તે બૂલબૂલામણીમાં પડે છે, પરંતુ તે ગુન્યાચેલી છતાં સ્વામિશોધમાં

જ તેનો વેગ છે. ગુંચાયેલી અગ્નિના ઉદ્ધાર કરનાર વીર કહેવાય છે, અને તેને ફાવનાર પણ કહેવાય છે, તેમ સંસારચક્રમાં ચડેલા અંતઃકરણને જોયો કેવલ્યગામી બનાવે છે, અથવા પુરુષપક્ષપાત દર્શાવી આપે છે તેઓ વીર ઉપાસક છે, અને જોયો તેને પ્રકૃતિલીન કરે છે તેઓ પશુકાંટિના ગણાય છે.

ઉપાસકનું આત્મ અંતઃકરણનું પૌરુષ પક્ષપાતી વીરત્વ ઉપાસ્ય-દેવતાના અનુગ્રહ અથવા પ્રસાદથી પ્રકટે

ઉપાસનાનું પુરુષપક્ષ- છે. ઉપાસકનો આત્મા ભાવના પ્રકર્ષવડે પાતવડે પ્રકટ થતું વી- નાનું જલનું વર્તુલ જેમ મોટા વર્તુલની રત્વ-ઉપાસક અને ઉ- પાસે આવી મોટા વર્તુલમાં તન્મય થાય પાસ્યના અભિમાનીનું છે તેમ ઉપાસ્યદેવતાના અભિમાનીમાં સાયુજ્યઃ ઐદિક સાયુ- તાદાત્મ્યભાવને પામે છે. ઉપાસનાની સિદ્ધિ જ્ય-પારલૌકિક સાયુજ્ય. જ્યારે સાયુજ્યભાવ પ્રકટે ત્યારે થઈ જ-ણી. આવો અખંડ સાયુજ્યભાવ તો તે તે દેવતાના લોકમાં નિવાસ થાય ત્યારે બને છે, પરંતુ હતરલોકમાં રહેનાર ઉપાસકને અમુક કાળપર્યંત સાયુજ્યભાવ પ્રકટે છે; અને દેવતાનું જ અભિમાન તેનામાં પ્રવર્તે છે. જેમ પરરાજ્યમાં રહેલા દૂત અથવા પ્રધાનને તે રાજ્યના અંતઃકલહસમયે પણ સ્વરાજ્યનું રક્ષણ જાગતું રહે છે, તેમ પરલોકમાં નિવાસ કરનાર ઉપાસકને પોતાની ઇશ્વરતાના લોકના અમય અને વરની છત્રછાયા તે તે લોકના અંતઃસ્થ પ્રકૃતિક્ષોભસમયે પણ વિદ્યમાન હોય છે. સારાંશ જુલોકમાં વસનારને હુવર, સ્વર, મહર, જન, તપ, અને સત્ય લોક અને તેના અવાન્તર લોકના દેવતાની જો ઉપાસના સિદ્ધ કરે તો તે તે દેવતાના આવેશસમયે તે તે દેવતાના ગુણધર્મો પ્રકટે છે, અને આવેશના અવધિએ તે તે ઉપાસ્ય દેવતાના અમય અને વરની છત્ર-છાયા હોય છે. પ્રાયણસમયે પણ અનંત ઉપાધિ અને સંકટ હોય તોપણ ઉપાસકને તેની ઇશ્વરતા પોતાના લોકમાં નિર્ભયપણે લઈ જાય છે, અને ત્યાં તેને સાયુજ્યભાવનું સુખ આપે છે. આથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-તં વિષ્ણુકર્મણો લમન્વારમેતે પૂર્વપ્રજ્ઞા ચ તે ઉપાસકને મરણપછી વિદ્યા અને કર્મ એટલે ઉપાસનાનો અને કર્મનો સંસ્કાર, તથા પૂર્વ અભ્યાસજન્ય પ્રજ્ઞા વળગેલી રહે છે, અને તે અનુસાર તેનો ભાવિજન્ય થાય છે.

ઉપાસનાની પ્રાપ્તિ કેવલ શાસ્ત્રવડે થતી નથી, પરંતુ શ્રીસદ્-ગુરુના ઉપદેશને અનુસાર થાય છે. કઇ ઉપાસના કોણે કેવી રીતે કરવી તેનું સામાન્ય જ્ઞાન શાસ્ત્ર આપે છે, ઉપાસનામાં ગુરુદ્વારથી પરંતુ પ્રત્યેક ઉપાસકના અધિકારનો નિર્ણય મેળવવાની દીક્ષા. શ્રીસદ્ગુરુ જ કરી શકે છે. ઉપાસનાના દાનને દીક્ષા એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, અને તે એવા હેતુથી કે તેનું દાન થવાથી ઉપાસકના મનનું ક્ષાલન થાય છે. કયા સાધકને કેવી દીક્ષા આપવી તે સંબંધમાં બાલ, લિંગ અને યોનિ-એ ત્રણની શ્રીસદ્ગુરુએ સંયમદ્વારા પરીક્ષા કરવી પડે છે, અને તે પરીક્ષા થયા પછી યોગ્ય ઉપાસના દીક્ષામાં અપાય છે.

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે ઉપાસનાનો વિષય અંતર્યામી ઇશ્વરચેતન અથવા પરમાત્મા મુખ્ય છે, ઉપાસ્ય દેવતાના સ્વરૂપનો અને તે તે દેવતાનાં અભિમાની ચેતન ગૌણ અને વ્યૂહ અને પરિ- છે. જેઓ અંતર્યામી ચેતનની ઉપાસના વારનો નિર્ણય. કરવાનો અધિકાર મેળવી શક્યા નથી તેમને તે તે દેવતાના અભિમાનીચેતનસાથે સાયુજ્યભાવ પ્રાપ્ત થતાં સુધી તે તે દેવતાની ઉપાસનાનું સેવન કરવાનું હોય છે. જેમ મનુષ્યોની અનંત જાતિઓ છતાં મનુષ્યત્વ એક છે તેમ કર્મજ અને આજ્ઞાનજ દેવતાની જાતિઓ અનંત છતાં દેવત્વ એક જ છે. આત્મ સર્વોત્કૃષ્ટ દેવત્વ પરમ પુરુષમાં એટલે અંતર્યામી ઇશ્વરચેતનમાં સમાયેલું હોય છે, અને તે દેવત્વ અથવા દિવ્યભાવ એક પક્ષે એકાદશ રુદ્ર, દ્વાદશ આદિત્ય, અષ્ટ વસુ, ઇન્દ્ર અને પ્રજા-પતિ-એમ તેત્રીસ કોટિ અથવા વર્ગમાં વહેંચાયેલું છે. અગ્નીઆર રુદ્ર દેવતાની અધ્યાત્મપ્રતિષ્ઠા દૃઢ જ્ઞાન અને કર્મ ઇન્દ્રિયોમાં અને અગ્નીઆરમાં અંતઃકરણમાં હોય છે; દ્વાદશ આદિત્યોની અધ્યાત્મ-પ્રતિષ્ઠા સંવત્સરના બાર માસમાં એટલે કાલપુરુષમાં હોય છે અને પ્રાણમય શરીર તેનું આયતન છે; આઠ વસુ અગ્નિ-પૃથ્વી, વાયુ-અંતરિક્ષ, આદિત્ય-સૌ તથા નક્ષત્ર-ચન્દ્રમાં એ આઠ સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે; ઇન્દ્રની પ્રતિષ્ઠા બાહ્ય આકાશમાં અને અંદરના હૃદયાકાશમાં છે; પ્રજાપતિની પ્રતિષ્ઠા યજ્ઞમાં છે. આ તેત્રીસકોટિના દેવો પુનઃ પંચબ્રહ્મ અથવા પાંચ મંત્ર-

દેવતાના વ્યૂહમાં આવી રહેલા છે. જેમ મનુષ્યજાતિ પાંચ-જન કહેવાય છે, અને ભારતવાસીઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અને વર્ણોત્તર એવા પાંચ વર્ગમાં વહેંચે છે, તેમ ઉપાસનાશાસ્ત્રમાં દેવજાતિ પાંચ વ્યૂહમાં ગોઠવવામાં આવી છે. આ પાંચજાતિ અથવા વ્યૂહ તે તે જાતિના પ્રધાન ગુણધર્મને લઈ રચાયેલી હોય છે. આ પાંચ ગુણધર્મો ઉપર કહેલી ચિત્તસત્ત્વની પાંચ શક્તિઓ છે:—(૧) સર્જન, (૨) પાલન, (૩) સંહાર, (૪) તિરોધાન, (૫) અનુગ્રહ. આ પાંચ શક્તિના પ્રાધાન્યવાળી દેવજાતિને અનુક્રમે સૌર, વૈષ્ણવ, ગાણ-પત્ય, શાક્ત, અને શૈવ-એવાં નામ આપવામાં આવે છે, અને તે જાતિના દેવવર્ગના અધ્યક્ષને સૂર્ય, વિષ્ણુ, ગણપતિ, શક્તિ, અને શિવ-એવાં અન્વર્થ નામ આપવામાં આવે છે. સર્જન કરવું, પ્રેરણ કરવું નવ-નવ ઉન્મેષો જગવવા એ સૂર્યનો પ્રધાન ધર્મ છે. (જહ્વા અથવા વિરાટ્ અભિમાનીને સૂર્ય કહે છે, અને તેની જવક્ષંત મૂર્તિ સદા ઉદયવાળી હોવાથી જહ્વાની બાહ્ય મૂર્તિ અથવા અર્ચાનો લોપ થયો છે તે લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે); ચરાચર સર્વમાં પેસી તેનું પાલન કરવું એ વિષ્ણુનો પ્રધાનધર્મ છે; સર્વ અંતરાયો અથવા વિદ્યોનો નાશ કરવો અને ઉપાસકને નિર્વિદ્યતા આપવી એ ગણપતિનો પ્રધાન ધર્મ છે; સંસારના તાપથી ત્રસ્ત થયેલા જીવોને મોહનિદ્રા આપી તેના બંધને જમાવવા દઈ સ્વરૂપતરફ ખેંચાવાની યોગ્યતા આપવી એ શક્તિનો માતૃધર્મ છે; અને સદા સર્વદા કલ્યાણમય સ્વરૂપમાં રમવાની યોગ્યતા આપવી એ અનુગ્રહ કરનાર આશુતોષ શિવનો પ્રધાન ધર્મ છે.

આ પાંચ દેવવ્યૂહો અને તેત્રસંક્રાંતિ અથવા વર્ગના દેવો મળી આ સંસારમાં સર્વપૂજ્ય અથવા અર્ચ-અધિદેવ મંડલની અધિ-નીય તત્ત્વોનું મંડલ બને છે તેને અધિ-જૂત મંડલમાં વ્યાપ્તિ. દેવ મંડલ કહે છે. આ મંડલની સત્તા પ્રત્યેક અધિજૂત ગોલકમાં એટલે કે પૃથિવી આદિ ગ્રહોમાં, ચંદ્રાદિ ઉપગ્રહોમાં અને તારકમંડલ અથવા નક્ષત્ર-મંડલમાં ફેલાયેલી હોય છે. અધિદેવમંડલની અધિજૂત મંડલમાં વ્યાપ્તિ છતાં ત્યાંસુધી અધ્યાત્મજીવન રચાયેલું હોતું નથી, ત્યાંસુધી તે વ્યાપ્તિ ખિન્નુઆકાર એટલે કેન્દ્રભાવવાળી થતી નથી. અધિદેવ મંડલ વ્યાપ્ત અથવા વિશુ છતાં લિંગશરીરમાં એટલે અંતરંગહિર-હિન્દ્રિયોમાં ગુંચાય છે, અને સ્થૂળ જૂતમાત્રાથી ઘડાયેલા શરીરમાં તે

કેન્દ્રભાવને પામે છે. એકત્ર થયેલા અધિદૈવમંડલની કલા જે જે બિંબમાં અથવા જીવનમાં કાર્ય કરતી પ્રતીત થાય તે તે બિંબ અથવા જીવન સચેતન મનાય છે. જેમાં તે કાર્ય કરતી બંધ થાય તે તે મૃત શબ્દ-જેવાં ખોખાં ગણાય છે. અધિભૂતમંડલ અને તેના વ્યક્તિમય પદાર્થો આપણા બોગ્ય છે; ત્યારે અધિદૈવમંડલ અને તેના વ્યક્તિ-રૂપ દેવો આપણા પૂજ્ય છે. અધિદૈવમંડલ અધિભૂતવિના ચેષ્ટાવાળું જણાતું નથી, તેથી પામર અને વિપચી જનોના બોગ્ય પ્રાણિ પદાર્થો ઉપાસક અને જિજ્ઞાસુના પૂજ્યકોર્ટમાં પડે છે. તરવો, કલાઓ અને જીવનો તેનાં તે જ હોય છે છતાં ઉપાસનાના પ્રભાવથી મનુષ્યો આ નિઃસાર સંસારમાં સસાર અનુભવ લઈ શકે છે.

આ પાંચ વ્યૂહરૂપ મુખ્ય અથવા પ્રધાન દેવતા અને તેનિસ-વર્ગરૂપ પરિવારદેવતાથી રચાયેલું આ પાંચ વ્યૂહોમાં છઠ્ઠો અધિદૈવ મંડલ “અંતર્યામી અમૃતઆત્મા” અંતર્યામી પરમાત્માનો ના અંતઃપ્રવેશથી અન્વિત હોય છે. અન્વય-પદાર્થ અને જેમ લીલા નાળીએરમાં મધુર જલ બહારથી લાવીને કાઢ મૂકતું નથી, તેમ પ્રત્યેક ઉપાસકના અથવા ઉપારચદેવના સારભૂત પરમાત્મારૂપ દેવતાને કાઢ લાવી મૂકતા નથી. તે સારભૂત પરમાત્મા-અંતર્યામી-છટ્ટા નંબરે અધિદૈવમંડલમાં અન્વિત એટલે નિયમસર પેઠેલા હોય છે. જેમ “આ ગાય દોડે છે”-એ વાક્યમાં-આ, ગાય ઇત્યાદિ પદોના અર્થોઉપરાંત ક્રિયાપદથી અન્વિત અર્થ તે વાક્યાર્થ કહેવાય છે, તેમ આ અધિદૈવમંડલની વ્યૂહદેવતાઓ તથા તેનિસ પરિવારદેવતાઓ પદાર્થજેવા છે. અને અંતર્યામી પરમેશ્વર વાક્યાર્થ છે. ઉપાસકના પ્રથમ ઉપારચ આ અધિદૈવમંડલપૈકીની કાઢ દેવતા હોય છે તેનું પારિભાષિક નામ “છટ્ટદેવતા” અને વેદાન્તશાસ્ત્રની પરિભાષામાં તેનું તે “ઉપારચ અપરબ્રહ્મ” કહેવાય છે. પરંતુ ઉપારચ દેવતાના આત્મભૂત છટ્ટા અન્વયીને “પરદેવતા” એવું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવે છે; અને તેને જ “પરબ્રહ્મ” એવું વિચારકો કહે છે.

દેવતાની વ્યાપ્તિ બે પ્રકારથી અધિભૂતમંડલમાં થાય છે:-
(૧) સ્વરૂપે કરીને, (૨) ગુણે કરીને. જેમ અપર છટ્ટદેવતા અને સૂર્યમંડલમાં સૂર્યદેવતાની વ્યાપ્તિ સ્વરૂપે

પર અંતર્યામી દેવતાની કરીને છે, અને બુલોકર્મા તેની સ્વરૂપે અને ગુણે વ્યાપ્તિ “ભર્ગ” મૂર્તિદ્વારા એટલે તેનાં કરીને વ્યાપ્તિ. કિરણોના ભરાવાથી, તે કિરણોના ચરાચર જગતમાં અંદર રમવાથી, અને તે કિરણોમાં સર્વ પદાર્થોની છેવટે ગતિ કરાવવાથી-ગુણે કરીને હોય છે. પ્રત્યેક ઉપાસકના અંતરાશયમાં ઇષ્ટદેવતા અને પરદેવતાની વ્યાપ્તિ સ્વરૂપે અને ગુણે કરીને હોય છે. તેમાં ઇષ્ટદેવતાની પ્રતીતિ લિંગ શરીરમાં અને સ્થૂલશરીરમાં ઉપાસનાના બે થાય છે, અને પરદેવતા અથવા અંતર્યામીની પ્રતીતિ કારણ શરીરમાં-અવ્યાકૃત આકાશમાં-થાય છે.

દીક્ષાસમયે શ્રીસદ્ગુરુ યોગબલથી પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે કે. અમુક સાધક અથવા ઉપાસક અધિદેવ ભાવપરીક્ષા-ભાવસ્વરૂપ મંડલની કઈ વ્યૂહદેવતા અથવા કઈ પરિવાર દેવતાના ગુણધર્મવાળો છે; આ પરીક્ષાને ભાવપરીક્ષા કહે છે. સંસ્કૃતમાં ભાવ શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે: એક અર્થ પ્રેમ છે; બીજો અર્થ સ્વરૂપ પરિણામમાં પામતો આવેશ છે. ઉપાસનામાં પ્રેમ અને આવેશ બંનેની વ્યવસ્થા છે. નારદાદિ મહર્ષિઓ કહે છે કે પ્રેમ-એ એક અનિર્વચનીય રૂપવાળી ચિત્તની સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિને ઔપનિષદો અથવા ઉપનિષદમતાનુસારીઓ આનંદ-એવું નામ આપે છે. અને તેને આત્માને સ્વભાવધર્મ માને છે. પ્રાણીને સ્વાભાવિક ઉમંગકા અથવા પ્રેમ દોષ પશુ પાત્રમાં પ્રકાશ પામ્યાવિના રહેતો નથી. સ્ત્રીમાં, પુત્રમાં, મિત્રમાં, પશુમાં-એવા દોષ પશુ સંસારી પદાર્થમાં, અથવા પરલોકના સ્વર્ગાદિ પદાર્થોમાં અથવા અસંસારી દોષ દેવમાં આ સ્વાભાવિક પ્રેમ આવેશપૂર્વક વહે છે. જ્યારે આલંબનના ગુણની તકવડે પરીક્ષા કર્યાવિના, તે આલંબનથી મેળવવાના લાલસા અપેક્ષાવિના, પ્રેમ બે પ્રતિક્ષણ વધતો જાય, અને વિચ્છેદવિનાનો સ્થિર અનુભવરૂપ બને ત્યારે જાણવું કે તે આલંબનમાં તે ઇષ્ટદેવતા અને તે દ્વારા પરદેવતાને તે મનુષ્ય ઝોળખી શકશે એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે તે કમશ્ચ: સાયુજ્ય અને કૈવલ્યમોક્ષને પામશે.

ઉપાસનાકાંડમાં ચિત્તના અનિર્વચનીય પ્રેમબલને કયા આલં-

બનમાં અને કયા ગુણધર્મોત્તરક સ્વાભા-
સ્થાયીભાવમાં અને વ્ય- વિક પક્ષપાત છે તેની પરીક્ષા કરવી તે
ભિચારીભાવમાં સ્વરૂપમાં ભાવપરીક્ષા છે. આ નૈસર્ગિકભાવ અથવા
અને ફલમાં ભેદ. પ્રેમ, મહિમાના જ્ઞાનવિના વ્યક્ત થતો

નથી. મહિમાના જ્ઞાનવિનાનો પ્રેમ કૃત્રિમ
હોવાથી ચિત્તનો દોષ છે, તે વ્યભિચાર છે, પણ રતિ નથી. વ્યભિ-
ચારિભાવ ક્ષણિક ઉત્ત્ર આવેશ છે, પરંતુ રતિ એ સ્થાયિભાવ છે.
ઉત્ત્ર આવેશ હોળીના અગ્નિની પેઠે અત્પસમયમાં અળપાય છે; સ્થા-
યિરતિ સ્થિર અગ્નિની પેઠે પાકાદિ ઉપયોગી સામગ્રી પ્રકટાવે છે.
વ્યભિચારિભાવના આલંબનને જીરે સંજ્ઞા અપાય છે, કારણ કે તે
પ્રેમ કરનારના તેજને જરામાં લાવી મૂકે છે; ત્યારે સ્થાયિભાવના
આલંબનને પતિ સંજ્ઞા અપાય છે, કારણ કે તે પ્રેમ કરનારના
અધ્યાત્મતેજનું પાલન કરે છે. ઉપાસક કયા ગુણધર્મને સ્વભાવથી
ઝંખે છે ? કષ્ટ શક્તિનો તે વારંવાર વાસનાદારા પ્રસવ કરે છે ?-
તે શોધીને ઇષ્ટદેવતા અને ઉપાસના અપાય છે.

જે ઉપાસકો-“અમે કંઈ પરાક્રમ કરીએ, અમુક શોધો કરીએ,
અમુક અર્થ મેળવીએ”-એવી ક્રિયાની
સૌર, વૈષ્ણવ, ગાણપત્ય, ઉત્કટ વાસનાવાળા હોય તેને સૌરવ્યૂહનો
શક્ત, અને શૈવવ્યૂહ- ઉપાસક સમજવો; જેઓ-“અમે અમુક
પૈકા કયા વ્યૂહમાં ઉપા- શુભસ્થિતિ જળવી જણીએ; જગતની
સકનો સ્વાભાવિક પક્ષ- વ્યવસ્થા રાખીએ; રાજધર્મ, દેશધર્મ, કુલ-
પાત છે તેનો નિર્ણય. ધર્મ, ગૃહધર્મ પરસ્પર અઆધિત પામી
કાર્તિવાળા થઈએ”-આવી પાલનક્રિયાની

વાસનાવાળા હોય તેને વૈષ્ણવવ્યૂહના સમજવા; જેઓ-“અમે ગમે
તે વિધન આવે તો પણ કરીએ નહિ તેને તોડી વિજય મેળવીએ;
અમારી નિર્જલતા અને અંતરાયવાળી સ્થિતિનો નાશ કરી સખલ
અને નિરંતરાય થઈએ, અને જગતને પણ તેવું બનાવીએ.” એવી
સંહારક્રિયાની વાસનાવાળા જણાય તેમને ગાણપત્યવ્યૂહના સમ-
જવા; જેઓ-“આ સધળી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરવાનાં
સધળાં બળ મેળવ્યા છતાં સંસારના ત્રિતાપથી મુક્ત થનારું નથી,
તેમ તે ક્રિયા અને તેનાં ફલપ્રતિના મોહથી છૂટાતું નથી, માટે આ
મોહજલ છૂટે એવું ઝંખે છે, તેમને આરંભમાં પંપાળીને સુવાડનાર

માતાજીવી મોહમયી અને અંતર્માં પ્રસન્નભાવથી ઉઠાડનારી, સ્તનપાન કરાવનારી બ્રહ્મમયી શક્તિના ઉપાસક થવા લાયક સમજવાં. જ્યોત્સ્ના ત્રિકાલમાં ત્રિતાપવાળું જગત નથી, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારક્રિયા કરતા છતાં અશુભ પરિણામને સ્પર્શ કરતા નથી, અને સદા સર્વદા પ્રસાદવાળી અને મંગલમયી સ્થિતિને ઝંખે છે તેજો શૈવબૂહના ઉપાસક છે. ઉપરના પાંચ સ્થાયિભાવપૈકી કયા ભાવમાં અમુક સાધકનો પક્ષપાત છે એટલે કદાચ સ્વાભાવિકી વાસના છે તેનો નિશ્ચય કરી તે તે દેવતાની ઉપાસના અપાય છે. તે પ્રધાન ભાવને અનુસાર જે ઉપાસ્ય હરે તેને અંગિપ્રધાનદેવતા અથવા ઇષ્ટદેવતા કહે છે, અને છતર ચાર વ્યૂહો અંગદેવતા અને તેનાં પ્રત્યંગો તેત્રીસ પરિવારદેવતા ગણાય છે.

ઇષ્ટદેવતા મધ્યખિંદુમાં આવે. ચાર અંગબૂહદેવતા ચાર દિશામાં આવે, અને પરિવારદેવતા મંડલના વર્તુલમાં રહે આવું જે ઉપાસનામાં અંગિદેવતા અંગદેવતા પરિવાર દેવતાવડે થતું ચક્ર અથવા યંત્ર. તેની બાહ્ય અને આંતર પ્રતિષ્ઠા. ચક્રવેષભાવ-વર્ષણ; અને લિંગ-પરિવર્તન.

બાહ્ય ચક્ર અથવા યંત્રની અપેક્ષા ન રહે, અને ઉપાસના આપણા દેહના આગમ્યોચ્ચ મર્મસ્થાનોમાં ફરે અને બલની જમાવટ કરે ત્યારે ઉપાસકની ચક્રવત્ ફરતી કુંડલિની-સુતેલી સર્પિણી-જાગે અને મર્મસ્થાનોને બેદી-પટ્ટચક્રનો વેધ કરી-ઇષ્ટદેવતાના કેન્દ્રનો અથવા ખિંદુનો સર્વાંશ ગ્રાહ કરે ત્યારે કુલ-કુંડલિની પતિના ખોળામાં પડી કહેવાય.

દેવતાનો ત્રિવિધભાવનો ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવતાની સધળી કલા, સધળા આવેશ-આજીવ, શક્તિ ગુણો, સધળા આકારો, અને સધળી અને શાંભવ. વિદ્યાનું ક્રિયાઓ ઉપાસકની જાગ્રત થયેલી કુંડા-અથવા ઉપાસનાનું ફલ લિનીને-દેહસ્થ અધ્યાત્મશક્તિને-વ્યક્ત થાય આ લોકમાં અને પર-અને ઉપાસક ઉપાસ્યદેવની જ કલા, ગુણ, લોકમાં અનુભવાય છે, આકાર અને ચેષ્ટાને સંસારયાત્રામાં વ્યક્ત

તેનાં ફલ કેવલ પારલાકિક કરે ત્યારે ઉપાસનું ઉપાસકચિત્તમાં આવ-
 છે તેવું ખોટું મંતવ્ય. તરણ થયું સમજવું. ઉપાસ્ય દિવ્ય આધર્મથી
 મનુષ્યના આધર્મ પ્રકટ થયો જાય છે. આ
 ઉપાસ્યઅવતરણને ઉપાસનાકાંડમાં આજીઆવેશ કહે છે. ઇષ્ટદેવતા
 સંબંધી સ્વાભાવિક સ્થાયિભાવ અથવા પ્રેમ, પર્વતના શિખરમાંથી
 નાની નદીનો પ્રવાહ નીકળે અને ગિરિમાં વાટ પાડે છે, તેમ લિંગ
 શરીરમાં સૂક્ષ્મ આજીઆર્મા પેસી ઉપાસકના ઇગિત, જ્વન અને
 વાણી-અથવા નેન, ચેન, અને વેણુ-ને પલટાવી સરમ વાટ પાડે
 છે. ઉપાસકના લિંગ શરીરઉપર ઇષ્ટદેવતાના ભાવની ન્યારે આજી-
 ધારા અભિષેકરૂપે પડે ત્યારે તે લિંગમાં પરિવર્તન થાય છે, અને
 પ્રથમ જે માનુષભાવથી અથવા પશુભાવથી ખરખચકું હતું તે હવે
 દિવ્યભાવથી સ્નિગ્ધ બને છે. તે અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, ભાવથી
 આવિષ્ટ થયેલું લિંગ, ઇષ્ટદેવતાદ્વારા સકલ, સગુણ, સાકાર અને
 સક્રિય બાજુ બને છે. ધનુષઉપર ચઢેલા શરજેવું શાક્ત આવેશ-
 વાળું થાય છે. આ આવેશવાળું લિંગ સ્થૂલ આશ્રય આપવા ક્ષેત્ર
 અથવા યોનિને સગર્ભ-સરીય-બનાવે છે. અને આવા ક્ષેત્રને-યોનિને-
 આશ્રયને-દેહને “ હિરણ્યગર્ભ પુરુષ ”—એવી સંજ્ઞા આપવામાં
 આવે છે. આ પ્રમાણે આજીઆવેશથી શાક્ત આવેશ પ્રકટ થાય. પછી
 ઉપાસકનો દેહી, ઉપાસ્ય “ હિરણ્યમય પુરુષ ” થી આવિષ્ટ થાય છે,
 અને પ્રથમ જે મનુષ્યની સ્વાભાવિકી વિકલતા, વિગુણતા, વિમૂર્તિ
 અને વિક્રિયા હતી તે પલટાઈ ઇષ્ટદેવતાની સકલતા, સગુણતા, સા-
 કારતા, અને સક્રિયતા જાગે છે. ન્યારે ઇષ્ટદેવતાના “ હિરણ્યમય
 પુરુષ ”નો આ આવેશ સ્વાભાવિક વર્ગનો થઈ જાય, એટલે જેવું
 મનુષ્યત્વ અને તેના અપૂર્ણત્વાદિ ધર્મો સાહજિક છે, તેવું દેવત્વ
 અને તેના પૂર્ણત્વાદિ ધર્મો સ્વાભાવિક ધર્મ જાય ત્યારે ઉપાસક
 શાંભવ આવેશવાળો થયો ગણાય છે.

આ આવેશ સ્પંદ-અસ્પંદ કલાવાળો પ્રાયજીવ્યત ઉપાસકને રહે
 છે, અને પ્રાયજીવ્યસમયે બલવાન સ્પંદવાળો થઈ ભૂરાદિ લોકોને
 બેઠી ઇષ્ટદેવતાના લોકમાં સલિંગ પર્યવસાન એટલે લિંગસહિત
 પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જેમ ચલ શિવલિંગ સ્થિર બાજુનું જલાધારીમાં
 રૂપ પકડે છે તેમ પોતાની ઇષ્ટદેવતાના લોકમાં સાયુજ્યભાવે સ્થિર
 આયતન મેળવી અખંડ શાંભવ આવેશવાળો એટલે નૈઃસ્પર્શિક દેવભાવ-

વાળો રહે છે. જેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવનમુક્તિ આ દેહે અનુભવાય છે, તેમ ઉપાસનામાર્ગમાં પણ આ લોકમાં રહીને પણ જીવનભેદ કરી આધ્યાત્મિક કર્યાવિના સલિંગ દેવભાવ ભોગવી શકાય છે. આથી જેનું દૈવત્વસુખ આ વર્તમાન જન્મમાં અનુભવાવું શક્ય છે, તેવું દેવતાનું સાયુજ્ય પણ ઐહિક અનુભવવું શક્ય છે. ઘણા તત્ત્વજ્ઞોએ ઉપાસનાના ફલને પારલૌકિક માને છે, અને મરણ પછી જ ક્રમભોક્ષનું સુખ પ્રકટે છે એમ માને છે, પરંતુ ઉપાસનાકાંડની મીમાંસાના અજ્ઞાનને લીધે તેવું માને છે. કૃતોપાસ્તિ તત્ત્વજ્ઞોએ ઉપાસનાનું ફલ પારલૌકિક જ હોય એવું મંતવ્ય નથી. કેવળ પારલૌકિક ફલ તો અવિદ્યાનું અથવા કર્મમાર્ગનું છે; વિદ્યાનું અથવા ઉપાસનાનું ફલ ઐહિક તથા આમુખિક છે. અને તત્ત્વજ્ઞોના જે લોકના અભાવને લીધે-આત્મનિષ્ઠ છે એટલે ઐહિક પણ નથી, આમુખિક પણ નથી, પરંતુ તે એથી વિદ્યક્ષણ સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠાસ્થ છે. અકૃતોપાસ્તિ તત્ત્વજ્ઞો આવી સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે છે તેનું આ જન્મમાં ઉપાસના કરવાની તેને જરૂર ન પડી તેથી આત્મિક કોષ્ટ પણ જન્મમાં ઉપાસ્યસાક્ષાત્કારવિના આ ફલ-નિષ્પત્તિ મેળવી માનવું બૂઝભરેલું છે. ઉપાસનાકાંડના અનુભવી-ઓનું તે કોષ્ટ સ્પષ્ટ માનવું છે કે પોતાના મર્યાદિત જીવત્વની પીઠમાં મર્યાદિત દેવત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યા વિના-પછી તે વર્તમાન જન્મમાં કે પ્રાચીન કોષ્ટ પણ જન્મમાં થયો હોય-સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાસ્થ ભોક્ષતા અર્ધમાર્ગીય થતો નથી. સારાંશ વ્યક્તિજીવન દેવતાના જાતિ-જીવનના અર્ધમાનમાં અમુક જન્મમાં અથવા અમુક કાળમાં ગુરુ-દારથી ભગદેવ મળે, અને ત્યારપછી ઇશ્વરાત્માદારથી શુદ્ધ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળું સુખ મેળવે. જીવનવિકાસનો આ નૈસર્ગિક ક્રમ છે. તેનો અપવાદ ત્યાર જ જણાય ત્યાં પ્રાચીન ક્રમ સિદ્ધ થવાનું આપણે અનુ-માન કરવાનું હોય છે.

ભાગ્યવેશવડે લિંગ શરીર સતેજ થયા પછી ક્ષેત્રમાં ઉપાસકનો ઉપાસ્યરૂપે પ્રવેશ થઈ આજીવ, શાકત અને શાંભવ આવેશ-વડે ઉપાસક આ લોકમાં ઇષ્ટદેવતાના સાયુજ્યભાવને ભોગવે છે, અને પ્રાયશ્ચિત્તમયે સ્વેચ્છાથી દેવતાના નિયત લોકમાં જઈ વસે છે. આ ઐહિક અને આમુખિક ફલ, ઉપાસના કેવા પ્રકારે અને કેવા વેગથી સાધી હોય તો મળે તે વિચાર કરવાનો અવસિષ્ટ રહે છે.

મેં ધણા મનુષ્યોને સાધનમાં ઉપાસનાનો ક્રમ મળ્યા છતાં તેઓ ઇષ્ટ દેવતાના બહિઃપુરમાં અથવા લુપ્ત વિદ્યાનો વિમર્શ સામીપ્યભાવમાં પશુ આવી રહ્યા હોય કરવાનો ઉપક્રમ. તેમ જળ્યાતું નથી; તો અંતઃપુરનો સાયુજ્યભાવ તો ક્યાંથી જ પ્રકટાવે. ધણાઓ પ્રાચીન પુણ્યના પ્રભાવથી યોગ્ય સદ્ગુરુથી દીક્ષિત થયા છતાં વિદ્યાની આર્ચાત જ કરતા નથી, તેઓ પ્રાપ્તવિદ્યાનો વિમર્શ એટલે રહસ્યનું ચિંતન કરતા જ નથી. આવા જેમને એકવાર ચિંતામણિ મળ્યો છે, પરંતુ યુમાવી ખેડા છે તેવા સાધકોના વિદ્યાના વિમર્શને અર્થે પુનઃ ચિંતામણિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા મારૂ ઉપાસના અથવા વિદ્યાનો વિમર્શ શી રીતે કરવો તે અંધમાં યથામતિ મારા વિચારો જળ્યાતું છું.

કેવલ કર્મ જેવાં કે બ્રાહ્મણનાં નિત્યનાં સંધ્યાવંદન, બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ વગરે અવિદ્યા વર્ગનાં કેવલ અવિદ્યા અથવા ગણાય છે, અને તેનું ફલ ચિત્તાના મહરૂપ કર્મવડે ઉત્પન્ન થતું હોયનું નિવારણ છે. પશુ કેવલ અવિદ્યા-અન્ધતમસ્ કેવલ તર્કા-વડે ચિત્ત પ્રકાશિત થતું નથી, પરંતુ નુસારી વિચાર-અથવા “અન્ધતમસ્” ને પ્રાપ્ત કરે છે. કેવલ વિદ્યાવડે વધારે ઉંડું અવિદ્યાના સેવનથી સાંસારિક મોહને મનુષ્યો અગ્રાન.

કેવલ કર્મ જેવાં કે બ્રાહ્મણનાં નિત્યનાં સંધ્યાવંદન, બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ વગરે અવિદ્યા વર્ગનાં કેવલ અવિદ્યા અથવા ગણાય છે, અને તેનું ફલ ચિત્તાના મહરૂપ કર્મવડે ઉત્પન્ન થતું હોયનું નિવારણ છે. પશુ કેવલ અવિદ્યા-અન્ધતમસ્ કેવલ તર્કા-વડે ચિત્ત પ્રકાશિત થતું નથી, પરંતુ નુસારી વિચાર-અથવા “અન્ધતમસ્” ને પ્રાપ્ત કરે છે. કેવલ વિદ્યાવડે વધારે ઉંડું અવિદ્યાના સેવનથી સાંસારિક મોહને મનુષ્યો અગ્રાન.

કેવલ કર્મ જેવાં કે બ્રાહ્મણનાં નિત્યનાં સંધ્યાવંદન, બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ વગરે અવિદ્યા વર્ગનાં કેવલ અવિદ્યા અથવા ગણાય છે, અને તેનું ફલ ચિત્તાના મહરૂપ કર્મવડે ઉત્પન્ન થતું હોયનું નિવારણ છે. પશુ કેવલ અવિદ્યા-અન્ધતમસ્ કેવલ તર્કા-વડે ચિત્ત પ્રકાશિત થતું નથી, પરંતુ નુસારી વિચાર-અથવા “અન્ધતમસ્” ને પ્રાપ્ત કરે છે. કેવલ વિદ્યાવડે વધારે ઉંડું અવિદ્યાના સેવનથી સાંસારિક મોહને મનુષ્યો અગ્રાન.

કેવલ કર્મ જેવાં કે બ્રાહ્મણનાં નિત્યનાં સંધ્યાવંદન, બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ વગરે અવિદ્યા વર્ગનાં કેવલ અવિદ્યા અથવા ગણાય છે, અને તેનું ફલ ચિત્તાના મહરૂપ કર્મવડે ઉત્પન્ન થતું હોયનું નિવારણ છે. પશુ કેવલ અવિદ્યા-અન્ધતમસ્ કેવલ તર્કા-વડે ચિત્ત પ્રકાશિત થતું નથી, પરંતુ નુસારી વિચાર-અથવા “અન્ધતમસ્” ને પ્રાપ્ત કરે છે. કેવલ વિદ્યાવડે વધારે ઉંડું અવિદ્યાના સેવનથી સાંસારિક મોહને મનુષ્યો અગ્રાન.

કેવલ કર્મ જેવાં કે બ્રાહ્મણનાં નિત્યનાં સંધ્યાવંદન, બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ વગરે અવિદ્યા વર્ગનાં કેવલ અવિદ્યા અથવા ગણાય છે, અને તેનું ફલ ચિત્તાના મહરૂપ કર્મવડે ઉત્પન્ન થતું હોયનું નિવારણ છે. પશુ કેવલ અવિદ્યા-અન્ધતમસ્ કેવલ તર્કા-વડે ચિત્ત પ્રકાશિત થતું નથી, પરંતુ નુસારી વિચાર-અથવા “અન્ધતમસ્” ને પ્રાપ્ત કરે છે. કેવલ વિદ્યાવડે વધારે ઉંડું અવિદ્યાના સેવનથી સાંસારિક મોહને મનુષ્યો અગ્રાન.

કેવલ કર્મ જેવાં કે બ્રાહ્મણનાં નિત્યનાં સંધ્યાવંદન, બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ વગરે અવિદ્યા વર્ગનાં કેવલ અવિદ્યા અથવા ગણાય છે, અને તેનું ફલ ચિત્તાના મહરૂપ કર્મવડે ઉત્પન્ન થતું હોયનું નિવારણ છે. પશુ કેવલ અવિદ્યા-અન્ધતમસ્ કેવલ તર્કા-વડે ચિત્ત પ્રકાશિત થતું નથી, પરંતુ નુસારી વિચાર-અથવા “અન્ધતમસ્” ને પ્રાપ્ત કરે છે. કેવલ વિદ્યાવડે વધારે ઉંડું અવિદ્યાના સેવનથી સાંસારિક મોહને મનુષ્યો અગ્રાન.

નથી, પરંતુ એક સ્થાનમાં સ્થિર થઈ કાં તો સુએ છે અને નિદ્રા-
સુખ લે છે, અથવા જાગે છે તો કોઈ જાતનું ચિંતન કરે છે. મિથ્યા
પ્રવૃત્તિ કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ અટકાવે છે આથી તે લૌકિક કર્મજન્ય ધૂણી-
કરતાં વધારે હિતકર છે. મિથ્યા પ્રવૃત્તિનો અટકાવ વિહિત કર્મના
અનુશાનથી જ થાય છે. તે કર્મના પ્રભાવથી લૌકિક કલેશજનક
કર્મનો વેગ અટકે છે, અને શાંતભાવથી કર્મનું અનુશાન કરતાં
જેમ મધ્યરાત્રિએ ચિંતન કરનારને નવા-નવા ઉન્મેષો સ્ફુરે
છે, તેમ વિદ્યાના તરંગો તે અનુશાન કરનારને આવે છે.
તેને વિચાર આવે છે કે આ “અન્ધતમસ” ને હું જોઉં
છું; સંસારના ઐહિક પ્રાણીપદાર્થોનો મોહ દગાય છે; પરંતુ આ
મોહનિદ્રામાં પણ મને જે આ અન્ધતમસ છે એટલું પણ જાણવાની
વૃત્તિ શાથી જાગે છે? આ સુવિચારણાની ભૂમિકા કર્મના અનુશાનની
શુભેચ્છા ભૂમિકા કરતાં ચઢીઆતી હોય છે. જ્યારે આ પ્રકારે
કર્મવિષયક ચિંતન જાગે ત્યારે અન્ધતમસમાં નક્ષત્રપ્રકાશજેવું
થાય છે; જ્યારે અન્ધતમસમાં કર્મવિષયક ચિંતન ન જાગે પરંતુ
ઐહિક પ્રાણીપદાર્થોનું ચિંતન થાય તો કેવલ મનોરાજ્ય અથવા
કેવલ કલ્પનામય વિદ્યા કહેવાય છે, અને વેદશાસ્ત્ર કહે છે કે આત્મી
કેવલવિદ્યા “અન્ધતમસ” કરતાં પણ બારે ઉંડા ખાડાના અન્ધકારમાં
પ્રાણીને નાખે છે. જેઓ ગુરુશાસ્ત્રના વાક્યને અનુસાર ચિંતન કરતા
નથી, પરંતુ કેવલ પોતાની પ્રતિજ્ઞાવિનાની તર્ક કરવાની શક્તિનો
આશ્રય લે છે તેઓ કેવલ વિદ્યાસેવનના
અવિદ્યા અને વિદ્યાનો ફલરૂપે ઉંડા ખાડાના અન્ધકારમાં પડે
સમુચ્ચય અથવા કર્મ છે, પરંતુ જેઓ અવિદ્યાસાથે વિદ્યા સેવે
અને ઉપાસનાનું સાથે છે, જેઓ કર્મના અનુશાનસાથે કર્મના
સેવન અને તેનું ફલ મર્મનું ચિંતન કરે છે તેઓ મૃત્યુનું તરણ
કરી અમૃતભાવને પામે છે. એકલું કર્મ-
નુશાન અન્ધતમસ વાળું હોવાથી ઇષ્ટ નથી, એકલી વિચારણા
અથવા કલ્પના ધણી ઉંડા ખાડામાં લઇ જાય તેવી છે માટે ઇષ્ટ નથી,
પરંતુ કર્મના પાયાઉપર વિચારણાનો મહેલ બાંધવામાં આવે તો
અવિદ્યા તથા વિદ્યાનું સમકાલીન સેવન કરવાનું ફલ મળે છે, અને
તેનું નામ ઉપાસના કાંડમાં વિમર્શ કહે છે, અને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં
તાનુમાનસા કહે છે. સરહસ્ય ભાવનાસાથે કહેલાં કર્મના અનુશાન-

વડે આપણું અંતઃકરણ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને પકડવાના સામર્થ્યવાળું થાય છે; ઝીણી ચારણીનેવું થાય છે; બેદમાન સત્ત્વર મેળવી શકે છે; વિવેકપ્રદા બને છે. આ સ્થિતિમાં મન તનુ એટલે ઝીણું થાય છે, તેથી તેને તનુમાનસા કહે છે. હવે વિમર્શ શાથી કહે છે તે વિચારીએ.

ભૌતિક પ્રકાશની બે અવસ્થા હોય છે: એક સામાન્ય પ્રભા-
રૂપ જેવી કે સૂર્યોદય પહેલાંની પ્રભા; અને
પ્રકાશની સામાન્ય અને બીજી વિશેષ જ્યોતિર્રૂપ અવસ્થા. પહેલી
વિશેષ કલા. કેવલ પ્રકાશની અને બીજી રકુરત પ્રકાશની

પહેલી અવસ્થામાં પ્રકાશનું બિંબ ગુપ્ત
હોય છે, અને જે જે પદાર્થ સાથે તે પ્રકાશ સંબંધમાં આવે છે
તેને માત્ર વ્યક્ત કરે છે; જ્યારે બીજી અવસ્થામાં પ્રકાશનો આશ્રય
સ્પષ્ટ હોય છે, અને જે જે પદાર્થ સાથે પ્રકાશ સંબંધમાં
આવે છે તે તે પદાર્થને વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત તે તે પદાર્થની જાયાને
—આકૃતિને ભિન્ન પાડી ઓળખાવે છે. પદાર્થમાત્રને વ્યક્ત કરવાનો
સ્વભાવ સામાન્ય પ્રકાશનો છે, પદાર્થને તથા તેની જાયા અથવા
આકૃતિને પૃથક્ પાડી વ્યક્ત કરવાનો સ્વભાવ સવિશેષ પ્રકાશનો
એટલે કિરણવાળી પ્રભાનો છે.

આ નિયમપ્રમાણે અભૌતિક ચૈતન્ય પ્રકાશ પણ બે પ્રકારનો
છે: એક પ્રકારવડે હું અને આ—એટલે જીવ
ચૈતન્યપ્રકાશની સામા- અને જગત બંને વ્યક્ત થાય છે; પરંતુ
ન્ય કલાવડે વિશ્વનો બીજા પ્રકારવડે “હું” પોતાને અને
અને જીવનો પ્રકાશ; પોતાની જાયાને પૃથક્ ઓળખી શકે
અને વિશેષ કલાવડે છે. જગત પોતે સ્વયં જડ હોવાથી
જીવને અહંસાક્ષાત્કાર. તેવું બેદમાન તેને ચર્ષ શકે તેમ નથી
ઉપાસ્યનો આત્મરૂપે પરંતુ જીવ ચેતનમય હોવાથી તેવું જ્ઞાન
અનુભવ—એનું નામ થાય છે. જ્યારે અભિમાની જીવ ચિંતન
વિમર્શ. કરતાં ચિંતનીય જગતને અથવા પુરુષને—

ષદ અને અહંને—“આ” અને “હું” ને
પૃથક્ પાડી પોતાનો પણ સાક્ષાત્કાર કરે ત્યારે ચૈતન્યપ્રકાશ વિમર્શનું
રૂપ પકડ્યું કહેવાય. ઉપાસનાની ભાવનાના પ્રકર્ષવડે ઉપાસ્ય-
દેવતાને રકુરત પ્રકાશ લાગે છે, અને તેથી તે વ્યક્ત થાય છે, એટલું
જ નહિ પણ ઉપાસકની આત્મદેવતામાં તે પ્રતિબિંબિત થાય છે

અને તેવડે ઉપાસ્ય દેવતાના મિત્રનો પરામર્શ કરે છે. વ્યક્ત કરવાના વિષયને વળગી પાછા ફરી પ્રકાશકમાં વ્યંજનીય પદાર્થની છાયા અથવા આકૃતિને જગતી, પ્રકાશકને પોતાને સ્વયંપ્રભ કરવાનું બધ વિદ્વાનું અથવા ઉપાસનાનું છે. અધારી રાત્રિમાં “ સર્ચલાઈટ ”-વડે કાઠાઉપરથી દૂરની આગખોટાની આંતર સ્થિતિ અને વ્યાપારને જોઈ શકીએ છીએ તેમ વિમર્શવડે-ઉપાસનાજન્ય સ્ફુરત પ્રકાશવડે આપણે ઉપાસ્ય દેવતાના વિગ્રહને તથા તેના સર્વ ગુણ-ધર્મોને અનુભવી શકીએ છીએ, અને આપણા ચિતાકાશમાં તેની પ્રત્યયસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ. જ્યાં સુધી આપેલો ઉપાસનાનો ક્રમ વિદ્યુત્તની પેઠે ઉપાસ્યના અંગ, પ્રત્યંગ, ગુણ અથવા ધર્મને વ્યક્ત ન કરે ત્યાં સુધી ઉપાસનાવડે વિમર્શ જગ્યો નથી એમ સમજવું. જ્યારે વિમર્શ થાય ત્યારે ઇષ્ટદેવતાનું ચૈતન્ય જગ્યું સમજવું.

ગુરુશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉપાસના બે પ્રકારની હોય છે: (૧)

શબ્દાનુવિદ્યા એટલે શબ્દ અથવા મંત્રના ઉપાસનાના બે સેવનસાથેની, અને (૨) અર્થાનુવિદ્યા

પ્રકાર: એટલે અર્થ અથવા મંત્રદેવતાના સેવન

શબ્દાનુવિદ્યા, અર્થાનુ- સાથેની. ઉપાસનાનો આરંભ ધણે ભાગે વિદ્યા. તેનાં અનુક્રમે દષ્ટા- મંત્રજપસાથેનો જ હોય છે. અને તે ન્તો: સંખ્યાઉપાસના તથા સ્વાધ્યાયવડે મંત્રાર્થ અને મંત્રદેવતા દહરોપાસના.

ક્રમશઃ ઉપર કડેલા વિમર્શવડે વધારે અને વધારે વ્યક્ત થતી ચાલે છે. સૌર, ગાણ-

પત્ય, વૈષ્ણવ, શાક્ત અને શૈવ-એ પાંચ આત્માયની ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનામાં સામાન્ય પીઠરૂપ ગાયત્રી અથવા સંખ્યાની ઉપાસના ત્રૈવર્ણિક પ્રજ્ઞને અર્થે નિધાન કરેલી છે. આ ઉપાસના શબ્દાનુ-વિદ્યા છે એટલે કે ગાયત્રીમંત્રના જપસહિત આરંભમાં કરવાની હોય છે, અને પરિણામે તે અર્થાનુવિદ્યા થાય છે એટલે ગાયત્રી દેવતાના સ્વરૂપનો તેવડે આવિર્ભાવ થાય છે. આ ઉપાસના પાંચે આત્માયમાં સાધારણ હોવાથી તેનો વિમર્શ શી રીતે કરવો એ બતાવી, પછી અર્થાનુવિદ્યા ઉપાસનાના દષ્ટાન્તરૂપે આપણે દહર-વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરીશું. ગાયત્રીઉપાસના શુદ્ધિપ્રદા છે; જ્યારે દહરોપાસના “ વિશાકા જ્યોતિષ્મતી ” ને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

મહારહઃ સંખ્યાસુપાસીત—પ્રતિદિન સંખ્યાનું ઉપાસન કરવું,

એ વિધિવાક્યવડે આ ઉપાસના સર્વ
શબ્દાનુવિદ્ધા સંખ્યાપા-
સનામાં વિધિવાક્ય. ત્રેવર્ણિક પ્રગ્નને અર્થે વિદિત થયેલી છે.
કર્માનુષ્ઠાનના મુખ્ય પરંતુ તે ઉપાસનાકરતા પહેલાં સંખ્યાના
અંશો. કર્મનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. આ અનુ-
ષ્ઠાનમાં ૧ સંકલ્પ, ૨ આયમન, ૩ પ્રા-
ણાયામ, ૪ ગાયત્રીઆવાહન, ૫ અર્ધ્ય-

પ્રદાન, ૬ સૂર્યનું ઉપસ્થાન, ૭ ગાયત્રી જપ, ૮ ગાયત્રીઉપસ્થાન,
૯ સંખ્યાવિસર્જન, અને ૧૦ ઉપાસ્યદેવતાને ફલનું અર્પણ—
આટલા મુખ્ય અંશો હોય છે. આ કર્મનું અનુષ્ઠાન જોણે કર્યું છે
તેમને અર્થે ઉપાસના અથવા વિદ્યા છે. જેમણે નથી કર્યું તેમને
ઉપાસનાનો અધિકાર નથી, કારણ કે કર્મના મર્મને કર્મવિના ઉકે-
લવા પ્રયત્ન કરવો તે હવામાં પાચકા ભરવાજેવું છે. ક્રિયા:સાધક,
જેમને પ્રધાન ભાવે લક્ષ્યમાં લઈ આ વિચારો જણાવવામાં આવે
છે તેઓને સંખ્યાકર્મનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન છે એવું માની આગળ
પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. ઇતર પણ વેદધર્માનુયાયીએ પણ આ
કર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું હશે તો ઉપાસના વ્યક્ત થતી જશે.

વિધિવાક્યમાં યોગ્યેલી સંખ્યાવડે પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને

સાયં—એ કાલની સંધિનો ઉલ્લેખ છતાં

સંખ્યાનું વાચ્ય સ્વરૂપ તે કાલ ઉપાસ્ય નહિ હોવાથી સંખ્યા
તથા લક્ષ્ય સ્વરૂપ. વાચ્ય શબ્દવડે “સમ્યક્ ધ્યાન કરવા યોગ્ય
સ્વરૂપ ઉપાસ્ય નથી દેવતા” નો અર્થ સમજવાનો છે. અને
એટલે સંધિકાલ કંઈ દિવસની ત્રણ સંધિઓ ઉપાસનાના સમ-
ઉપાસ્ય નથી. લક્ષ્ય થવું જ્ઞાન કરાવે છે. ઉપાસ્યદેવતાનું નામ
અથવા ઉપાસ્યસ્વરૂપનું એવું નિર્માણ થવું જોઈએ કે દેવતાના
કર્માનુસારી ચિંતન. ગુણધર્મોનું અને તેને પ્રસન્ન કરવાના

કર્મનું તેમાંથી જ્ઞાન થાય. આવા નામ

અનર્થ કહેવાય છે, અને તેથી “સંધિકાલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય
દેવતાની ઉપાસના કરવી”—એટલો વિધિવાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ
થાય છે. કર્મ કરનારને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા થશે કે “સંખ્યા-

દેવતા” કોણું ? શું તે કાલનું નિર્માણ

આત્મબૂદ્ધ વિદ્યાબૂદ્ધ કરનારી દેવતા છે ? ક્રિયાનો સંકલ્પ જ-

અને શિવવ્યૂહમાંથી જાણવે છે કે પ્રાતઃકાલે જગત્સર્જન કર-
સંધ્યાદેવતાનું ઉત્થાન. નારી કોઈ શક્તિનો, મધ્યાહ્નસમયે જગત્
આયમન કર્મ વિમર્શ. પાલન કરનારી કોઈ શક્તિનો, અને સાયં-
કાલે જગત્ સંહાર કરનાર શક્તિનો તેમાં
ઉલ્લેખ છે, અને તેથી ઉપામ્યદેવતા કંઈ કાલદેવતા નથી, પરંતુ
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનારી ત્રણ બલવાળી શક્તિનો તેમાં
ઉલ્લેખ છે. પરંતુ આ ત્રણ બલવાળી શક્તિ નિરાશ્રિત નથી,
પણ સાક્ષાત્ જ છે; તે કોઈ આલંબનમાં રહેલી છે, અને તે આત્મ-
તત્ત્વના સમુદાયમાં, વિદ્યાતત્ત્વના સમુ-
ત્રણ વ્યૂહનાં તત્ત્વોનું દાયમાં, અને શિવતત્ત્વના સમુદાયમાં આ-
પૃથક્કરણ અને પ્રાણા- શ્રિત યર્ષ રહેલો છે, એવું આયમનવિ-
યામ કર્મવિમર્શ. પ્રાણા- વિધી આપણને સમજાય છે. આત્મવ્યૂ-
યામમંત્રમાં પ્રવિષ્ટ હના શોધનવડે, વિદ્યાવ્યૂહના શોધનવડે,
છત્રીસ તત્ત્વજલ્પની અને શિવતત્ત્વના શોધનવડે સંધ્યાદેવી
ઉક્તિ. અનુભવમાં આવે તેવી છે. ત્યારે આ
તત્ત્વશોધન કયા ઉપાયથી કરવું ? કર્મનું

ત્રીજું અંગ જતાવે છે કે પ્રાણાયામવડે આ તત્ત્વશોધન થાય છે.
પ્રાણાયામનો પૂર્ણ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

ૐ મુઃ । ૐ મુઃ । ૐ સ્વઃ । ૐ મહઃ ૐ જનઃ ।
ૐ તપઃ ૐ સત્યમ્ ૐ તત્ સવિતુર્વરેણ્ય મર્ગો દેવસ્ય
૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
ધોમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । ૐ આપો ડયોતોરસોડ
૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯
મૃતં જલ્મ મુ મુઃ સુઃ રોમ્ ॥
૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫

આ મંત્રના અર્થપ્રતિ લક્ષ કર્યા વિના તમે તેને તપાસશો
તો પણ સમજાશે કે તે મંત્રદેહમાં ૩૫ પદો છે, અને તેનાથી રજૂ
થનારો વાક્યાર્થ એ છત્રીસમો રજૂ છે. આથી પૂરક રેચક અને
કુંભકવડે સાંગોપાંગ પ્રાણાયામ કરનારને ૩૫ પદાર્થો અને છત્રી-
સમો વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ થવો જોઈએ. આયમનવિધિમાં આત્મવ્યૂહ-
માં સંધ્યાદેવીનો એક પાદ દર્શાવ્યો તે વ્યૂહમાં પચીસ તત્ત્વો
આવે છે, અને તે સાંખ્યશાસ્ત્રના પુરુષસાથેનાં પચીસ તત્ત્વો છે.
પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ,—એ પાંચ ભૂતમાત્રાઓ, મધ્ય,

રસ, રૂપ, રૂપર્શ અને શબ્દ એ પાંચ જુતની તન્માત્રાઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, અભિમાન અથવા અસ્મિતા, બુદ્ધિ અથવા મહત્, પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન અને પુરુષ અથવા જીવાત્મા મળી પચ્ચીસ તત્ત્વો આત્મવ્યૂહમાં આવે છે, અને તે પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય સર્વભૂતાનાં શબ્દબ્રહ્મેતિ કીર્ત્યતે-એ વાક્યાનુસાર પ્રણવવડે સાત વ્યાહતિઓ, અને ગાયત્રીમંત્રનો દેહ વીંટળાયેલો તમે જોઈ શકશો. પ્રત્યેક વ્યાહતિના આરંભમાં અને ગાયત્રીના મંત્રના આરંભમાં પ્રણવ સ્થાન કરીને બેઠો છે. ત્યારપછી આ આત્મવ્યૂહને જે તત્ત્વોએ મર્યાદિત બનાવી શિવતત્ત્વથી પૃથક્ દર્શાવ્યો તેવાં વિદ્યાવ્યૂહનાં-૧ માયા, ૨ કલા, ૩ વિદ્યા, ૪ રાગ, ૫ કાલ, અને ૬ નિયતિ-એ ૭ તત્ત્વો ઐ આપો જ્યોતો રસોડ મૃતં બ્રહ્મ-એટલા શિરોમંત્રના ૭ પદમાં ગુંથાયાં છે. આ પ્રમાણે આત્મવ્યૂહનાં પચ્ચીસ, અને વિદ્યાવ્યૂહનાં ૭ મળી આપણે મલિન અથવા અને મિશ્ર અધ્વાનાં ૩૧ તત્ત્વો વ્યક્ત થતાં તે ઉપરનાં શુદ્ધ અધ્વાનાં શુદ્ધવિદ્યા, ઈશ્વર, સદાશિવ, અને શક્તિ-એ ચાર તત્ત્વો મુર્મુચસુચરોન્મ-એ ચાર પદથી વ્યક્ત થાય છે. અને સમગ્ર ૩૫ તત્ત્વોની જાલ જે મોટા અર્થવડે ગ્રયિત થયેલી છે એવા સર્વ તત્ત્વોના અધિષ્ઠાનરૂપ છત્રીસમા શિવતત્ત્વને સધળા વાક્યાર્થમાં ગુંથ્યો છે. આ પ્રમાણે અધ્વશોધન, અથવા છત્રીસ તત્ત્વજાલના શોધનનું સ્વરૂપ આ પ્રાણાયામના અંગમાં ઉપાસ્ય ગણ્યું છે.

સંકલ્પ કર્યા પછી, આયમનવડે ત્રણ વ્યૂહનો વિમર્શ કર્યા પછી, પ્રાણાયામવડે ત્રણ વ્યૂહમાં સમાસંધ્યાદેવતાનું ઉત્તમાં-યેલાં છત્રીસ તત્ત્વોની જાલ ઉદ્ઘટ્ટા પછી ગમાં આવાહન. ઉપાસ્ય સંધ્યાદેવતાનાં ત્રણ પુરનું ઉપાસકને સત્ત્વર જ્ઞાન થાય છે. ઉપાસકને સમજાશે કે શબ્દબ્રહ્મવડે સમલોકમાં તે દેવતા રહેલી છે, વળી સમલોકમાં સામાન્ય વ્યાપ્તિથી રહેલી છતાં વિશેષભાવે સવિતાના મંડલમાં ભર્ગ-એવા નામથી વ્યક્ત થતા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા સંહાર કરનાર દિવ્ય જ્યોતિરૂપે આવાસ કરી રહેલી છે; ત્યાંથી તે પ્રત્યેક શરીરીના ઉત્તમાંગ એટલે કે મૂર્ધામાં બુદ્ધિપ્રેરણાર્થે આવે છે અને જાય છે; અને જે જે ઉપાસક તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે તે તે ત્રિલોકીમાં તે દેવતાનાં સ્વરૂપ તથા ચત્ક્રતિને જોઈ શકે છે. આવી

પ્રતિગા પ્રાણાયામમંત્ર કરે છે, અને તે મંત્રથી સગર્ભપ્રાણાયામ જેઓ કરી જાણે છે તેમને સંધ્યાદેવતાનું ઉત્તમગિર્માં આવાહન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપરના મર્મો ઉપાસના મંત્રના નીચેના વિભાગોના વિમર્શથી સ્વષ્ટ થશે:—

ઉપાસના શબ્દાનુવિદ્ધ મંત્રના અક્ષરવિન્યાસમાં તમે જોશો તો પ્રણવ હોવાથી મંત્રનો ઉદ્ધાર અથવા તારક બીજ આરંભમાં મધ્યમાં અને અને મંત્ર પૃથક્કરણ. અંતમાં પ્રાણરૂપે મંત્રશરીરમાં પેટેહું છે.

છન્દોરૂપી ગાયોને સગર્ભ બનાવનાર પ્રણવ—
છન્દસાં વૃષભઃ—મંત્રશરીરમાં ચૈતન્યરૂપે રમતો દેખાય છે. ત્યાર પછી મંત્રપૃથક્કરણ કરતાં: [૧] દશ પ્રણવ અક્ષરાત્મક ખુલા અને છેવટે નાદાત્મક અવ્યક્ત મળી એકાદશ રુદ્રરૂપે પ્રસરેલા જણાશે; [૨] બીજા ખંડમાં સપ્ત લોક અથવા જીવનમાં અધિભૂત મંડલ ધડેહું જણાશે; [૩] ત્યાર પછીના ત્રીજા શુદ્ધ ગાયત્રીખંડમાં જપવાનો મંત્ર અધિદેવ મંડલતરીકે ગુચેલો જણાશે; [૪] ત્યાર પછી ચોથા ખંડમાં ગાયત્રીના શિરોમંત્ર ગુચ્યો છે, અને તેમાં એકત્રીસમાં અક્ષરમાં બ્રહ્મા પદનો વિન્યાસ કરી ગયશિરસિ વિષ્ણુપાદઃ જવા આવવાના સ્વભાવવાળા પ્રાણરૂપ ગયાસુરને દયાવી મંત્રદેવતા વિષ્ણુનું પરમપદ જે બ્રહ્મ શબ્દવાચ્ય છે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે; અને અંતમાં સપ્તલોકપૈકીના ત્રણ લોક આપણા સામાન્ય અનુભવના વિષયરૂપ છે તેમાં અમૃત બ્રહ્મ—સવિશેષ ઝોળખવાનો ક્રમ બતાવી નિશ્ચયાત્મક અથવા અનુભવની ખાત્રી આપનાર પ્રણવવડે સમગ્ર મંત્રનો અંત આવે છે. સમગ્ર મંત્રનો વાક્યાર્થ હવે તમે સત્ત્વર તારવી શકશો અને તે આ પ્રમાણે થાય છે:—

“આદિ, અંત, અને મધ્યમાં પ્રવેશ પામેલા વેદસાર પ્રણવથી ચૈતન્ય ધારણ કરી રહેલા, બૂ, જીવર, સ્વર, મહર, જન, તપ અને સત્ય—એવા સપ્ત લોકમાં પ્રવેશ પામેલી હે સંધ્યાદેવી ! તમે અમારી જીહ્વિની પ્રેરણા કરવા સાડ જે જગતસર્જન કરનાર સૂર્ય ભગવાન તેના મંડલમાં ભરણ, રમણ અને ગમન કરવાના અદ્ભુત બલવાળા ભર્ગ શબ્દવાચ્ય જ્યોતિરૂપે વરણીય એટલે મેળવવા યોગ્ય અથવા પ્રાર્થનીયરૂપે વસી રહ્યા છો, ત્યાંથી એટલે તે ઉંચા પર્વત-શિખરઉપરથી અમારા શિરસમાં ઉતરી તમારા પદોના વિન્યાસ

કરો, અને અમે જ્યાં ત્યાંથી મેળવી શકાય એવા દ્રવ્યરૂપે, જ્યાં ત્યાં જોઈ શકાય એવા જ્યોતિરૂપે, અને જ્યાં ત્યાં આનંદની અભિવ્યક્તિ કરાવે તેવા રસરૂપે, અમે તમારા અમૃતસહસ્ત્રસ્વરૂપને અનુભવીએ. આ અનુભવ અમારો ત્રિલોકીમાં સિદ્ધ થયો માટે તમને અમે પુનઃ પ્રણવ શબ્દવડે નમીએ છીએ.”

ઉપરના વાક્યમાં ઉપાસકની પ્રાર્થનારૂપ મંત્ર ચોવીસ અક્ષરનો અને પચીસમા પ્રણવવાળો જે ગુંથાયો છે, જપ્ત ગાયત્રીને પૂર્ણ- તેનું નામ ગાયત્રી આપવામાં આવ્યું છે માતૃમંત્રમાંથી ગર્ભરૂપે અને તેનું કારણ એ છે કે જેઓ તે મં- બહાર જન્મ આપે- તનું ગાન કરે છે તેનું સંધ્યાદેવતા ત્રણ પચીસ તત્ત્વ જલની કરે છે. ગાનારનું રક્ષણ કરવાના સ્વભાવ- કલામાંથી તેનો જન્મ. વાળો તે મંત્ર હોવાથી ગાયત્રી કહેવાય છે. વળી સાખ્યશાસ્ત્રપ્રમાણે આપણા ચોવીસ તત્ત્વોની કલાઓવડે રચાયેલું સ્થૂલ તથા સિંગ શરીર જ્યાં આવવાના સ્વભાવવાળું છે. (गच्छन्ति यान्ति च इति गद्याः प्राणाः) તેથી તે પ્રાણરૂપ ગયાને તે સૂર્યરશ્મિ જીવનકાળમાં ટકાવી રાખે છે તેનું નામ ગાયત્રી છે; વળી તે પ્રાણરૂપ અમુર-એટલે જલવાન સૂત્રાત્માઉપર-અમૃતજલ એ પદ્મિન્દ્રિયાસ કરી વિષ્ણુપાદ એટલે અંતર્યામીનું ચરણ રથપાય છે તેથી ગાયત્રી કહેવાય છે.

ચોવીસ જડ તત્ત્વોની કલાથી ષડઃયેલા મલિન અપ્વાના શરી- રમાં પચીસમો જીવાત્મા સુએ છે તેથી તે ગાયત્રીમંત્રના પ્રણવનો પુરુષ કહેવાય છે અને તે ગાયત્રીનો ઉપા- પુરુષ અથવા જીવચે- સક છે. તે મલિન અપ્વાના જીવરૂપ પુરુષને તનનો અર્થ તેનું શુદ્ધ અપ્વાના શિવરૂપ પુરુષોત્તમસાથે સા- ઉપાસકરૂપે સ્થાન અને યુજ્યભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, અને તે શુદ્ધ અપ્વાના શિવ ચે- શુદ્ધ સપ્વાના મહાપુરુષ અથવા મહાનારા- તનનો પુરુષોત્તમરૂપે યજ્ઞનું મૂર્તિરૂપ બગવાન સૂર્યના મંડલમાં ઉપારયભાવ. એટલે સવિતૃબિંબમાં છે, તેથી સંધ્યાદેવી જે ગાયત્રી શબ્દથી જોળખાય છે તે

સાવિત્રી શબ્દથી પણ જોળખાય છે. ગાયત્રી શબ્દ ઉપાસકના કલ્યાણને કરવાના મુખ્યાર્થથી રચાયો છે, ત્યારે સાવિત્રી શબ્દ ઉપારયદેવતાનું મુખ્ય ધામ ક્યાં છે તે જણાવવાના હેતુથી રચાયો છે.

આ પ્રમાણે સૌરધામનું—એટલે સૂર્યમંડલના અધ્યાત્મ તેજ-
રૂપા સંખ્યાદેવીનું પ્રાણાયામવડે સંપન્ન
સૂર્યમંડલમાથી સંખ્યા-ધાતુના મલનું શોધન કરી, આવાહન પોતાના
દેવીનું ઉપાસકના ઉત્ત-ઉત્તમગિર્મા કરવાનું છે. આ આવાહન
માંગર્મા આવાહન. ભર્ગ-કરવા યોગ્ય દેવતાનું નામ મર્ગ છે, અને
શબ્દમાં ગુપ્ત રહેલા તે સ્વલોકિમાથી જાણે ઉચ્ચ પર્વતઉપરથી
અર્થનો આવિષ્કાર. ઉતરતી હોય અને નિમેષમાત્રમાં આરી
જતી હોય તેવી ભાવના આવાહન કરતાં
કરવાની છે. સચિત્મંડલમાથી ઉતરી આવતી પ્રત્યેક ઉપાસકના
ઉત્તમાંગર્મા સત્વર સરી જતી મર્ગ મૂર્તિ જે રક્ષિતવડે આવે છે તેનું
નામ સુપુન્જ્યા—એટલે સુખને પ્રકટ કરનારી “ હિરણ્ય પુરુષ ”ની
સૂત્રાત્મારૂપ નાડી છે. આ બ્રહ્માંડરચ નાડીનો પ્રત્યેક પિંડસાથે
બ્રહ્મરંધ્રારથી સંબંધ હોય છે, અને ત્યાંથી તે નાડીની શાખા
બ્રહ્મનાડીરૂપે મૂર્ધાકાશ બેદી, સહસ્રદલ બેદી, પ્રત્યેક પ્રાણીના શરીરના
પદ્મચક્રમાં સુસરી પ્રવેશને પામે છે. આ પિંડરચ નાડીમાર્ગમાં પ્રવેશ
પામતું ભર્ગ સોમ, સૂર્ય અને અનલ એટલે અગ્નિ—એ ત્રણ જ્યોતિર્મા
સવિશેષભાવે બ્યક્ત થાય છે. તેથી ગાયત્રીના શિરોમંત્રમાં આપઃ
જ્યોતિઃ રસઃ—એ ત્રણ શબ્દવડે તેનું દ્રવાત્મક, દાહપ્રકાશાત્મક
અને આનંદાત્મક રૂપ જણાવવામાં આવ્યું છે, અને આવું ત્રણ
જ્યોતિર્મા દષ્ટ થતું સ્વરૂપ અમૃત જાણ છે એટલે “ મરણ્ય ધર્મ-
વિનાનું અત્યંત વિશાલ અથવા મોટું છે ” એવું જ્ઞાન કરાવવામાં
આવે છે.

આ પ્રકારે ઉત્તમ શિખરમાથી (સ્વલોકિર્માના સૂર્યમંડલમાથી)
નાના શિખરઉપર (બૃલોકના આપણા
સંખ્યાદેવીનું ગાયત્રીરૂપે પિંડના બ્રહ્મરંધ્રઉપર) પદવિન્યાસ કરાવી
આવાહિત દેવતાને આપણે પિંડના મેરુ-
પીઠમાં એટલે અનાહત વંશમાં રહેલા અનાહત ચક્રપીઠમાં પદ-
ચક્રમાં તેની પ્રતિષ્ઠા—અ-રાવવા જોઇએ, અને ત્યાં અધ્યર્ધપ્રદાન કરવું
નાહત ચક્રમાં વિન્યાસ જોઇએ; અને તે અધ્યર્ધપ્રદાનનો મંત્ર શુદ્ધ
કરવાનો મર્મ સાચિત્રીમંત્ર જ ગણાય છે. અત્ર ઉપાસકે
ચિંતવવાનું છે કે મર્ગમૂર્તિ મૂર્ધાકાશમાથી અનાહતમાં શા સાડ લાવવી ?

પ્રાણાયામ કરનારને સ્પષ્ટ જણ્યો કે પ્રાણ અને અપાનની સંધિનું સ્થાન અનાહત છે; તથા પ્રાણની સત્તામર્યાદામાં આદ્યા, વિચુદ્ધ અને અનાહત ચક્રો ક્રમશઃ મસ્તક, કંઠ અને વક્ષસ્—એ ત્રણ ખંડમાં મેરુપ્રદેશમાં આવે છે તથા અપાનની સત્તામર્યાદામાં મણિપુર, સ્વાધિષ્ઠાન તથા મૂલાધારક્રમશઃ નાભિ, ઉપરમ્થ અને પામુ પ્રદેશમાં મેરૂના નીચલા ખંડમાં આવેલાં છે. પ્રાણ અને અપાનનું સંધિસ્થાન કુંભકસમયે વિકસિત થાય છે. આ સંધિસ્થાનના ચક્રમાં દ્વાદશ દલો છે એટલે બાર સૂક્ષ્મ શિરાવડે તે ચક્ર મન્નતંતુઓને જ્ઞાન તથા ક્રિયાના વેગને આપે છે. આ ચક્રના બાર દલના બાર આદિત્ય અધ્યક્ષ છે, અને તે પ્રત્યેક દલના મૂલ અને અગ્રમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનાં ચોવીસ તત્ત્વોની કલાઓ રહેલી છે, અને મધ્ય કલિકામાં પુરુષચેતન છે. ગાયત્રી મંત્રના પ્રણવને મધ્ય કેન્દ્રમાં મૂકી પ્રત્યેક દલના મૂલ અને અગ્રમાં ચોવીસ અક્ષરોનો વિન્યાસ કરી આવાહિત દેવતાની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે. આ અનાહતને સૌરપીઠ અથવા સૂર્યપીઠ કહે છે, અને તે પીઠમાં ઉત્તમ શિખરઉપરથી આવાહિત કરેલી સંખ્યાદેવતાને ગાયત્રીમંત્રના છંદઃ શરીરમાં પ્રવેશ કરાવી તેના બુદ્ધિપ્રદ સામર્થ્યનું ચિંતન અથવા વિમર્શ કરવો. આ ચિંતન અર્ધ્યપ્રદાનસમયે કરવું જેથી બુદ્ધિપ્રદ દલ, સંખ્યાદેવતા સૂર્યના ઉપસ્થાન કરતા પહેલાં પ્રકટાવે છે. સત્ય લોકના શિખરઉપરથી અનાહત ગુહામાં આવી રહેલા સંખ્યાદેવીના અર્ગને અર્ધ્યપ્રદાન કરી ગાયત્રીમંત્રજપ અનાહત સ્થાને, કંઠસ્થાને અથવા મુખસ્થાને અક્ષમાલાવડે કરવાનો હોય છે. જ્ઞકારથી જ્ઞકાર પર્મતના માતૃકામંડલના પુટમાં ગાયત્રીમંત્રને સંપુટિત કરી જપનારને મંત્રદેવતા માતીના દાણાની પેઠે સુષુમ્ણામાર્ગમાં વ્યક્ત થાય છે.

ગાયત્રીમંત્રના ત્રણ ખંડ આઠ આઠ અક્ષરના છે તેથી તે ત્રિપદા કહેવાય છે. આ ત્રણ ખંડ એના ત્રિપદા ગાયત્રીનો વ્યા-
ક્રિપદા શામાથી ઉત્પન્ન થયા ? તેના શરીરના
ક્રિપદા શામાથી જન્મ; વ્યા-
પૂર્વભાવી વ્યાકૃતિરૂપ ત્રણ લિંગમાથી. તે
કૃતિઓનો પ્રણવમાથી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપથી વિદ્યાના-
જન્મ; પ્રણવનું અલિંગ ચેલા લિંગની ઉત્પત્તિ શામાથી થય ?
પર્યવસાન; અલિંગનો પ્રણવરૂપ અલિંગમાથી. પ્રણવાત્મક અલિંગ
બિંદુમાં નિવાસ, બિંદુ-
કાને આશ્રિત છે ? અર્ધમાત્રાને એટલે

નો પરચિંદુમાં નિવાસ. નાદને આશ્રિત છે. અર્ધમાત્રા કેને આશ્રિત છે ? ચિંદુરૂપ અપરબ્રહ્મને આશ્રિત છે. અપરચિંદુ કેને આશ્રિત છે ? શાંત પરચિંદુને આશ્રિત છે—આ સર્વ સંપ્રદિત જપ કરનારને સ્પષ્ટ થાય છે. તમે પૂછશો કે તેના આવિર્ભાવની દિશા કેની હશે. હું તે દિશામાત્રને દર્શાવવા પ્રયત્ન કરીશ. માર્ગે પ્રયાણ કરવું તે ઉપાસકનું કામ છે.

સૌરપીઠમાં એટલે અનાહત ચક્રમાં આવાહિત દરી બેસાડેલાં સંધ્યાદેવીની છંદોમયી મૂર્તિનું ઉત્તમાંગ છંદોમયી મૂર્તિના તથા પ્રણવ છે. તે પ્રણવ અથવા ઓંકારની સાત અર્થમયી ભર્ગમૂર્તિના માત્રાઓ છે:—(૧) અકાર, (૨) ઉકાર, ઉદયનો ક્રમ. પ્રણવની (૩) મકાર, (૪) અર્ધમાત્રા અથવા નાદ, સપ્ત માત્રાઓ; તેનો (૫) ચિંદુ અથવા કેન્દ્રધ્વનિ (૬) શક્તિ સમ વ્યાહતિસાથે સંબંધ. અથવા ધ્વનિના સર્ગ તથા વિસર્ગનું સામર્થ્ય અથવા સ્પંદ અને (૭) શાંત અથવા શિવભાવ. પ્રણવનો ઉચ્ચાર દીર્ઘ ઘંટાનાદ જેવો કરનારને પ્રથમની ત્રણ માત્રાઓ વ્યક્ત, અર્ધમાત્રા વ્યક્તાવ્યક્ત, ચિંદુમાત્રા ગુન્નરજેવી વ્યક્તાવ્યક્ત, શક્તિમાત્રા અવ્યક્ત, શાંતમાત્રા પશુ અવ્યક્ત સમજશે. ઓં—આ ચિહ્નમાં પ્રથમની ત્રણ વ્યક્ત માત્રા મરણધર્મવાળી એટલે વિનાશ પામનારી, (ધોરભાવની) તથા અર્ધમાત્રા અને ચિંદુ શિવશકસાઘાત્મક અર્ધનારીશ્વરરૂપે વ્યક્તાવ્યક્તરૂપે (ધોરાધોરભાવે) દર્શાવાય છે. આ પાંચ માત્રાસુધી પ્રણવ દસ્ય થાય છે, અને ત્યારપછી અનુચ્ચાર્ય છતાં શ્રવ્ય હોય છે. પ્રણવનો પૂર્ણ ઉચ્ચાર કર્યા પછી તેના નાદનું અનુરણન સહસ્રદલમાં ઉચ્ચારણ કરનારને પોતાને સંભળાય છે તે પ્રણવની શક્તિમાત્રા [અધોરા] સમજની. ન્યારે સહસ્રદલમાં તે શક્તિ શમી જઈ શાંત થાય ત્યારે પ્રણવ શિવાન્ત થયો સમજવો. આ પ્રણવની સાત માત્રામંથી સાત વ્યાહતિનાં બીજે પ્રકટ થાય છે. સત્યમ્ એ વ્યાહતિનો ઉદય શાંતમંથી, તપસ્નો ઉદય શક્તિમંથી; જનનો ઉદય ચિંદુમંથી; મહર્નો ઉદય અર્ધમાત્રા અથવા નાદમંથી; સ્વર્નો ઉદય મકારમંથી; ભુવર્નો ઉદય ઉકારમંથી; અને બૃનો ઉદય અકારમંથી થાય છે.

પ્રણવનો અકારથી અગ્નિમોહે પુરોહિતમ—એ ઋગ્વેદના
આઘમંત્રથી ઉન્મેષ થાય છે. ઉન્મેષ કર-
અકારનો મૂળ્યાહતિ—વાના સધળા અક્ષરોનો આરંભ અકારથી
સાથેનો કાર્યકારણ—થાય છે, એનાથી ચઢીઆતું એટલે ઉત્તર-
સંબંધ. બીજા માતૃકાનું નથી માટે તે આદિબીજ

કહેવાય છે. સધળા અક્ષરોમાં તે પેસે છે
ત્યારે તે ઉભા રહે છે તેથી એટલે કે તેની આત્મિક-ફેલાવાના ધર્મથી,
તથા તેના આદિભાવથી તે અકાર કહેવાય છે. શબ્દમાં જેવો અકાર
તેવો અર્થમાં મૂળ-એટલે હોવાપાતું—સત્તાનું જ્ઞાન કરાવનાર સ્થૂળ
પંચમૂર્તિત્વક તત્ત્વસમૂહ છે. જે અધિભૂતમંડલમાં ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિ-
યગમ્ય પદાર્થો હોય તે મનોક કહેવાય છે. આ ટુંકા અક્ષર ધણુ
ઉંડા અર્થને સંપુટમાં લઈ મૂલોકની દેવતાનો વાયક થવાથી તે
ક્યાહતિ એટલે “ ટુંકામાં બોલાવવાનો શબ્દ—” એવું નામ પામે છે.

એ મૂળ અથવા ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થોના સમૂહવાળા લોકની પીઠમાં
અને આવરણરૂપે સુવરૂપો રહ્યો છે.
અકારનો સુવર વ્યા- ભૂતની તન્માત્રાઓ તેમાં છે, અને તે
હતિસાથે કાર્યકારણ મૂળું કારણ છે. માટે સુવર શબ્દવડે તે
સંબંધ. ઓળખાય છે. તે લોકમાં તન્માત્રાના શરીરો
અંતરિક્ષમાં કાર્ય કરે છે. સ્થૂળભૂતનો

આશ્રય લીધા વિના તેઓનો ઉત્કર્ષ તથા ઉન્મેષ થાય છે માટે તે
પ્રણવના કંકર્ય ઉત્કર્ષ અને ઉન્મેષવાચક અકારવડે તે અર્થસૃષ્ટિ
થાય છે. પ્રણવના અકાર અને સુવર વ્યાહતિવચ્ચે આ પ્રમાણે
કાર્યકારણસંબંધ છે.

ત્યારપછી સુવરની પીઠમાં રહેલો સ્વરૂપો છે. તે સર્વને
સ્વાત્મભાવે પલટાવે છે, સર્વનું ધરણ એટલે
મકારનો સ્વર વ્યા- પ્રેરણ કરે છે તેથી કારણ શરીરને રચનાર
હતિસાથેકાર્યકારણ— તત્ત્વથી તે બરેલો છે. સર્વનું માપ કાઢ-
સંબંધ. નાર હોવાથી એટલે કે મકાર વાણીસ્થાનના

ઓષ્ઠસ્થાનીય અક્ષરોના છેલ્લા અક્ષરથી
બંધ થાય છે તેથી વાણીનું છેવટનું માપ છે તેથી તથા સર્વ તે
મહેશ્વરબીજમાં સમાધિ જાય છે તેથી મકારમાંથી સ્વર લોકની
ઉત્પત્તિ છે. મકારની માહેશ્વર શબ્દવિભૂતિમાંથી સ્વરલોકની અર્થ-

માત્રાઓ અવિદ્યા-કામ-કર્મની-જ્ઞાન, ઇચ્છા, અને ક્રિયા શક્તિની જગે છે તેથી સ્વરૂપ વ્યાહતિ મહારસાથે કાર્યકારણસંબંધથી જોડાયેલી છે.

ત્રિભુવન અથવા ત્રિલોકીની વ્યાહતિની પીઠમાં અનુક્રમે તેમજ માત્રાવાળા મોટા લોકની એટલે મહારૂની; મહારાદિ ઉપરના ચાર સર્વજનની વ્યપ્તિરૂપે આસિમાનિક ઉત્પત્તિ લોકનો નાદ, ઈન્દ્ર શક્તિ જ્યાં થાય છે તે જનલોકની; ચિત્તની તથા શાંત પ્રજુવ માત્રા એકાગ્રતાજન્ય તપવડે જ્યાં નીચેના લોકનાં સાથે સંબંધ. સર્વ પ્રાણીપદાર્થો વ્યક્ત થાય છે તે તપ લોકની, અને અનંતજ્ઞાનવડે સર્વથી પર-

ભાવે સત્યરૂપ હોવાથી સત્યલોકની સત્તામર્યાદાઓ રહેલી છે. આ ચાર લોક પ્રજુવની ક્રમશઃ નાદ, ઈન્દ્ર, શક્તિ તથા શાંત માત્રાસાથે સંબંધ છે, એટલે કે તે માત્રાનો જ્યારે ઉદય થાય ત્યારે તે તે લોકનાં ભુવનો વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ પ્રજુવની નાદ, ઈન્દ્ર, શક્તિ તથા શાંત કલા વ્યક્તાવ્યક્ત, અને અવ્યક્ત ભૂમિકાની હોવાથી તથા કેવલ પ્રજુવાખ્યાસિના સ્વાનુસૂતિમાત્રનો ત્રિપદ હોવાથી મહાર્ગ વિશ્વામિત્રે ગાયત્રીમંત્રના દિવ્યદર્શનમાં ત્રણ પ્રજુવની શ્રવ્ય તથા દ્રશ્ય માત્રાસાથે કાર્યભાવથી જોડનાર મૂ, સુવરૂ તથા સ્વરૂ-એ ત્રિલોકીનો સંબંધ કર્યો છે, અને તે ત્રણ વ્યાહતિમાંથી ગાયત્રીના ત્રણપાદ અથવા ત્રણ ખંડનો ઉદય કરાવ્યો છે. .

પ્રથમ ખંડના અષ્ટાક્ષરમાં અથવા ત્રણપદમાં (તત્ સવિતુઃ ચરેણીયમ્)-મૂ વ્યાહતિમાંથી ઉત્પન્ન થનાર ગાયત્રીના જાણ્ય મંત્રના “ પ્રસવ કરનાર સવિતાના પ્રાર્થનીય સુપ્ર-પ્રથમ ખંડના અષ્ટાક્ષ- સિદ્ધ પદાર્થનું ” જ્ઞાન કરાવ્યું છે. આ રત્નો અને ત્રણ પદનો સંસારમાં સવિતૃમંડલનું પ્રાર્થનીય પ્રસિદ્ધ મૂ વ્યાહતિમાંથી ઉદય. પદ મૂલોકમાં પૃથિવી અને આગનમાં રહેલું સર્વ બુદ્ધિમાનને સમજાય છે. મૂ લોકમાં પૃથિવીજીવો બીજો મોટા ગોલક નથી તેમ અગ્નિકરતાં મોટા કોઈ દેવ નથી. એ ગાયત્રીના પ્રથમ અષ્ટાક્ષર અથવા ત્રિપદના વસુ એટલે ગુપ્ત ધન છે.

બીજા ખંડના અષ્ટાક્ષરમાં અને ત્રણ પદમાં (મર્ગદેવસ્ય ધીમહિ) સુવરૂ વ્યાહતિની કારણરૂપે તેના બીજા ખંડના અ- સ્થિતિ છે. તે પાદ સુવરૂબેદી છે. ભુવ-

પટાક્ષર અને ત્રણ પદનો રનો તે જનક છે. “હોતનાત્મક સવિતૃ-
 સ્વરૂ વ્યાહતિસાથેનો દેવનું બૂલોકનું પૃથ્વી-અગ્નિનું યામલ
 ઉદયકમ. એટલે જોડાનું રૂપ અંતરિક્ષ-વાયુના બીજા
 જોડામાં સ્વરૂપે પેકું છે, તે બાસે છે, રમે
 છે, અને ગતિ કરે છે તેથી મર્ગ છે અને તેનું અમે ધ્યાન કરીએ
 છીએ”-એ ભાવમાં બીજો ખંડ શમે છે.

ત્રીજા ખંડના અષ્ટાક્ષરમાં તથા પૂર્વની પેઠે ત્રણ પદ નહિ,
 ત્રણ ચારપદમાં (ધિયો યો નઃપ્રચીદયાત)
 તેના ત્રીજાખંડના અષ્ટા- સ્વરૂ લોકની વ્યર્થિત કારણરૂપે કરવામાં
 ક્ષર અને ચારપદનો આવી છે. “તે પ્રસિદ્ધ પ્રાર્થનીય સવિતા
 સ્વરૂ વ્યાહતિમાંથી ઉ- દેવનું મર્ગ નામનું તેજ અમારા કારણ-
 દય; તથા પુરૂષપદની શરીરમાં રહેલી છુદ્ધિનો પ્રકાશ કરો કે
 ગાયત્રીના સેવનનો જેથી તે આજુ મડી વિજુ-મહત્ થાય ”
 અધિકાર. એ તત્ત્વાર્થ ગુંધો છે. આ ખંડમાં બુ-
 લોક અને સૂર્ય નામના વાયુનો સમાસ થાય છે.

આ પ્રમાણે ચોવીસ અક્ષરોમાં, ત્રણપદમાં અથવા ત્રણખં-
 ડમાં, દશ પદમાં મર્ગ મૂર્તિને ઉપાસ્યરૂપે પાતાના પુરુષરૂપ આત્મામાં
 એટલે જીવચેતનની પાઠમાં જેઓ જગવે છે તેમાંનું તુરાચપદ
 એટલે કે (પરોરજસે સાવદોમ્-“અર્થાત્ ત્રિલોકાના ધૃતિથી
 પર ચૈતન્યસ્વરૂપ જે સૂર્યમાં છે તે મારામાં છે”-એ ભાવવાળા
 ગુપ્ત ચોથા પાદને ત્રીજા ખંડમાં આવેલા ચાર પદવડે પ્રભુક કરવામાં
 આવે છે, તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.
 તે પાદમાં નક્ષત્ર તથા ચંદ્ર નામના છેલ્લા બે વસુ રહેલા છે.

શબ્દથી અનુવિક્ષ આ સંધ્યાદેવીનું આવું ગાયત્ર્યાત્મકરૂપ
 સાવિત્રીભાવમાંથી જેઓ જગવે તેમનો
 શબ્દાનુવિક્ષા ગાયત્રીના જપ સિદ્ધ થયા સમજવો. જપ ગાયત્રી પ્રત્યેક
 જપવડે પ્રકટ થનારી ત્રિખંડમાં સૂર્યમાં સાતશક્તિવાળા હોવાથી
 સાત શબ્દશક્તિઓ. તે પ્રત્યેક અક્ષરની શબ્દશક્તિ, સાતતત્ત્વને
 પ્રકાશિત કરી, આપણા સાત પ્રકારના
 પાપને બાળે છે.

શ્રી શક્તિ શબ્દતત્ત્વને જગવે છે, અને પ્રાણકૃત પાપનો નાશ
 કરે છે; કીર્તિશક્તિ સ્પર્શતત્ત્વને જગવે
 તે સાત શક્તિવડે ચતું છે અને અપાનજન્ય પાપનો નાશ કરે છે;

સાત તત્ત્વનું શોધન, માયાશક્તિ રૂપતત્ત્વને પ્રકાશિત કરી અને સાત નિમિત્તથી વ્યાનજન્ય પાપને બાળે છે; ધૃતિ શક્તિ થતાં પાપોનો નાશ. રસતત્ત્વને જગત્તી ઉદાનજન્ય પાપને બાળે છે; મેધાશક્તિ ગંધતત્ત્વ જગત્તી સમાનજન્ય પાપને બાળે છે; સ્મૃતિશક્તિ મનસ્ તત્ત્વને જગત્તી ચિત્તજન્ય પાપને બાળે છે; અને વાક્શક્તિ બુદ્ધિતત્ત્વને જગત્તી અહંકારજન્ય દોષનો નાશ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રી કીર્તિ માયા ધૃતિ મેધા સ્મૃતિવાચ:શક્તયઃ—એ ગાયત્રીના હૃદયનો રહેલ ઉપાસકને સત્ત્વર થાય છે.

જપના અવધિએ કૃતકર્મ તથા તે સંબંધી ઉપાસનાના, સાત શક્તિની પ્રાપ્તિ એટલે બુદ્ધિની સ્વચ્છતા—ઉપાસનાનું ફલાર્પણ રૂપ ફક્ત ઉપાસક ઉપાસ્યને અર્પણ કરે અને ગાયત્રીવિસર્જન છે, અને તે ફલ ઉપહારસાથે સંધ્યાદેવીનું નનું તાત્પર્ય, સંધ્યોપા- અનાહતમાંથી વિસર્જન કરી સૂર્યમંડલમાં સનાનો ઉપસંહાર. તેને પુનઃ સ્થાપે છે. સૂર્યમંડલમાંથી આ પ્રકારે સંધ્યાગાયત્રીનું આવાહન કરી સોપાસન કર્મ કરનાર શું શું નથી કરી શકતો ? ગાયત્રી જેમ ગાન કરનારનું ત્રાણ કરે તેમ તે પુરુષ અભય તથા વર આપવાના સામર્થ્યવાળો થાય છે.

સંધ્યાકર્મ જે સ્વતઃ અવિદ્યારૂપ છે, અને અન્ધતમસ્ જેનું છે તેમાં વિદ્યા અથવા ઉપાસના વિલુહરેખા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે ગાયત્રીમંત્રના શબ્દથી અનુવિદ્ય હોવાથી તે ઉપાસના શબ્દાનુવિદ્ય ગણાય છે. આ સર્વસામાન્ય પીઠરૂપા ઉપાસના છે. તે પીઠ-ઉપર પંચવ્યૂહત્મક અનંત સર્વિશેષ ઉપાસના થઈ શકે છે.

હવે અર્થાનુવિદ્યા ઉપાસના કેવી થાય છે તેના ઉદાહરણાથે શૈવવ્યૂહની એટલે શૈવાગમની શ્રોત દહરો-અર્થાનુવિદ્યા દહરોપાસ- પાસનાનો વિવેક આપણે કરીશું.
નાનો ઉપક્રમ. (અપૂર્ણ.)

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

રાજયોગ.

(અનુસંધાન ૪૩ મી શ્રેણીના પૃષ્ઠ ૪૩ માથી)

આપણે જેનું વર્ણન કરી ગયા તે યમવ્રતને મહાવ્રત કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીઉપર પ્રચલિત જૂદા જૂદા ધર્મોનાં સ્વરૂપો અથવા લક્ષણોમાં બેઠ જોવામાં આવે છે અને તેથી એક ધર્મનું પાલન કરનાર બીજા ધર્મના અંગનું પાલન કરવાનું યોગ્ય ગણ્યો નથી. પરંતુ આ યમવ્રતનું પાલન તો કોઈ પણ ધર્મના મનુષ્યને અને પૃથ્વીઉપર કોઈ પણ ભાગમાં રહેતા મનુષ્યને બાધ કરનાર થઈ પડતું નથી. અર્થાત્ તેનું સર્વ મનુષ્યો પાલન કરી શકે છે, અને તેનો લાભ લેઈ શકે છે. વળી અમુક જ જાતિના મનુષ્યો તેનું પાલન કરી શકે અને અમુક ન પાલન કરી શકે તેમ પણ હોતું નથી. સર્વ જાતિના મનુષ્યો તેનું પાલન કરીને તેના લાભને લેઈ શકે છે. વળી આ મહાવ્રતને માટે એમ પણ હોતું નથી કે તેનું એક કાલમાં પાલન કરવું હિતકર ગણાય અને અન્ય સમયમાં પાલન કરવું અહિતકર હોય. અર્થાત્ તેનું પાલન સર્વ સમયમાં થઈ શકે છે, અને સર્વ સમયમાં તેનું પાલન કરનારને તેનો લાભ મળી શકે છે.

શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અને ધૈર્યપ્રશિધાન; એ નિયમવ્રતના પાંચ અંગ છે. આ યમ તથા નિયમનાં અંગોનું યોગ-સાધક જેટલા અંશમાં અધિક પાલન કરે છે તેટલા અંશમાં તે યોગની સિદ્ધિને અધિક કરી શકે છે. આજે ધણાએ મનુષ્યો યોગ-વિદ્યામાં આગળ વધવાનો અને સમાધિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમને તેની સિદ્ધિ થતી નથી તેનું કારણ એ જ છે કે તે આ યમનિયમને સિદ્ધ કરતા નથી. ધણા તો તે વ્રતની ઉપેક્ષા કરીને આગળ વધવાની ઇચ્છા રાખતા જોવામાં આવે છે. આવા મનુષ્યોએ જરા પાછા વળીને જોવું ઘટે છે કે પોતે યમનિયમની કેટલા અંશમાં સિદ્ધિ કરી છે; અને તે પ્રમાણે જોઈને તેમણે પોતાની અપૂર્ણતાને દૂર કરવી ઘટે છે. આ વિના તેમને માટે પ્રગતિનો અન્ય માર્ગ નથી જ.

શૌચ એ નિયમવ્રતનું પ્રથમ અંગ છે. શૌચ એટલે શુદ્ધિ. આ શૌચ બે પ્રકારનું છે: બાહ્ય અને આંતર. શુદ્ધ જલે સ્નાન કરવું એ શરીરની શુદ્ધિ છે. ગોમય, મૃત્તિકા તથા ગોમૂતવડે સ્નાન કરી પછીથી શુદ્ધ જળે સ્નાન કરવું, એ પણ શરીરની શુદ્ધિ કરનાર છે. આ બાહ્યશુદ્ધિ અથવા શૌચ પણ બે પ્રકારનું છે. આ પ્રમાણે શરીરની બાહ્યશુદ્ધિ કરવી તે અને પવિત્ર પદાર્થોને ખાવા તે બીજા પ્રકારનું શૌચ છે. આર્ય પુરુષોએ શુદ્ધિ અથવા શૌચને ઓછી મહત્તા આપી નથી. ઘણા મનુષ્યો આ શૌચવ્રતના માહાત્મ્યને સમજી શકતા નથી, અને તેથી તેની જરૂર નથી એમ કહેતા જોવામાં આવે છે. ઢેડ ભંગીને અડકવાથી કંઈ જ બાધ નથી, તેથી અપવિત્રતા થતી નથી તથા પવિત્રતાનો નાશ થતો નથી, એમ તેઓ કહે છે. શૌચ જાળીને સ્નાન કરવાની કંઈ જરૂર નથી, એમ આ લોકો કહે છે. સ્નાન કરીને અન્ય કે જે અશુદ્ધ છે તેને અડકવાથી કંઈ જ હાનિ નથી એમ તે માને છે. વળી તે એમ પણ કહેતા જોવામાં આવે છે કે અમે આ ઢેડને અડકીએ છીએ, તો અમને હાનિ થઈ જતી હોય તો તે પ્રત્યક્ષ બતાવે. આ પ્રમાણે આર્યશાસ્ત્રના અને શૌચવ્રતના રહસ્યને નહિ સમજનાર મૂર્ખની પેઠે ગમે તેમ પ્રલાપ કરે છે.

મનુષ્યના અંતરમાં અંતર્યામી ઈશ્વર અથવા તો આત્મા રહેલો છે. આ અંતર્યામી ઈશ્વરનો અથવા આત્માનો પ્રકાશ ક્યાં ક્યાં કારણોથી નથી પ્રકટતો વા નથી પ્રકાશતો, એ આર્યદેશના ઋષિ-મુનિઓએ જોયું હતું. અને તેથી તેમણે તે કારણોને દૂર કરવાનો જેમને તે પ્રકાશ જોવાની ઇચ્છા હોય તેમને ઉપદેશ કરેલો છે.

આહારની મનઉપર કેટલી બળવાન અસર થાય છે એ જ સમજી શકતા હોય તે જ સમજી શકે છે. વેશ્યા જેમ કહે કે લો, મને શી હાનિ થાય છે તે બતાવો, અને મારામાં અને પતિવ્રતા સ્ત્રીમાં શું ફર છે તે દર્શાવો, તેમ આ અશૌચને અને શૌચને નહિ સમજનારા પણ કહે છે કે તમારામાં અને અમારામાં શું ભેદ છે તે બતાવો. પણ જે જોઈ જાણી શકે છે કે વેશ્યા અને પતિવ્રતા સ્ત્રીવચ્ચે અમુક અંતર છે, તેમ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ પાળનાર વચ્ચે પણ અંતર હોય છે, તે જ તેના માહાત્મ્યને સમજી શકે છે. અસ્તુ, આ સંબંધમાં અધિક ચર્ચા કરવાનો આ પ્રસંગ નથી.

શ્રીમાન વિવેકાનંદ કહે છે કે We must use that food which brings no the purest mind—આપણે એવો ખોરાક ખાવો જોઈએ કે જે મનને અસંત પવિત્ર કરનાર હોય.

ધણા મનુષ્યો એમ પણ કહેતા જોવામાં આવે છે કે અમુક ખોરાકથી શી હાનિ છે, તે પણ તેમનું અજ્ઞાન જ છે, તે બિચારા આ સંબંધમાં તદન બાલકજેવા છે. યોગાબ્યાસીને આહારનો વિવેક કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

અંતઃકરણમાં રહેલા રાગદ્વેષ, ઠગ્યા, અસૂચા, મદ, વગેરે દેવોને નિર્મૂલ કરીને તેમાં દુષ્ટતા, મૈત્રી, શુદ્ધ પ્રેમ, નિઃશિમાનતા, વગેરેને સ્થાન આપવું અને તેમને પોષવા, એ અંતઃકરણની અથવા મનની પવિત્રતા છે, અને જેને આપણે આંતરશાય અથવા આંતરશુદ્ધિ કહીએ છીએ.

શરીરને શુદ્ધ જલવડે પવિત્ર રાખવું, સ્નાન કર્યા પછી શુદ્ધ ઘોષેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં, તથા માંસ, મદિરા, આદિ પદાર્થોને તથા અન્ય અપવિત્ર મનુષ્યથી સંપર્કજેલા તથા તેમના અડકેલા પદાર્થો ન ખાતાં પવિત્ર સાત્વિક આહાર ખાવો તે બાલકશૌચ છે. ઇર્ષ્યા અસૂચા વગેરેનો ત્યાગ કરીને પવિત્ર વિચારોને કરવા, એ આંતર-શૌચ અથવા આંતરશુદ્ધિ છે.

યોગનું લક્ષણ ચિત્તનિરોધ એવું કરવું છે. આ ચિત્તનિરોધમાં આ શૌચ ઉપયોગી છે, જેથી તેને યોગનાં અંગોમાં સ્થાન આપેલું છે. જો આ યમનિયમની જરૂર ન હોત તો પતંજલિ ભગવાન આ અંગોની આવશ્યકતા સ્વીકારત જ નહિ.

શુદ્ધિના નિયમોનું પાલન કરનાર અને નહિ કરનાર એમ બે પ્રકારના મનુષ્યોવચ્ચે જે મતભેદ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે જે શુદ્ધિનું પાલન કરે છે, તે તેના મહત્ લાભને સમજે છે, કારણ કે તેના તે સ્વાનુભવ કરે છે, જેથી તે તેનું પાલન કરવાનો આગ્રહ સેવે છે, અને જે તેનું પાલન કરતા નથી તેમની ઉપેક્ષા કરે છે; અને જે મનુષ્યો શુદ્ધિના નિયમોનું પાલન કરતા નથી તેમને તેના માહાત્મ્યનું જરા પણ જ્ઞાન નથી, જેથી તે તેની આવશ્યકતા જોતા નથી, અને તેથી જે તેનું પાલન કરે છે, તેમને તિરસ્કાર કરે છે. અસ્તુ; આ પ્રસંગ આ સંબંધમાં વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાનો નથી.

નિયમનું બીજું અંગ સંતોષ છે. શરીરના નિર્વાહમાં જેટલા પદાર્થોની જરૂર છે, તેથી વધારાના પદાર્થોની અસ્પૃશ્ય તે સંતોષ છે, અને યોગાભ્યાસીએ સંતોષનું પાલન કરવું જ જોઈએ; કારણ કે જો તે નિર્વાહથી વધારે પદાર્થો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો પછી તેના કાલ અને તેની શક્તિનો વ્યય તેમાં થાય છે, અને તેથી તે યોગાભ્યાસ કરી શકતો નથી. યોગાભ્યાસનું ફળ મહાન છે અને તેની મહત્તા તેના અભ્યાસકર્તા જાત હોવી જ જોઈએ, અને જો તેની મહત્તા જાત નથી તે સંતોષનું સેવન કરી શકતો નથી. સંતોષથી ચિત્તની અંચળતા ઓછો થાય છે, અને વૃત્તિઓ સ્વસ્થ થાય છે, જેથી યોગમાં તે આતિ ઉપકારક છે.

હાલમાં ઘણા મનુષ્યો યોગનો અભ્યાસ કરતા જોવામાં આવે છે, છતાં તેમની પ્રગતી ઘટી જાયતી નથી, તેનું કારણ એ છે કે તે સંતોષને સેવતા નથી. તેમને વ્યવહાર પણ સાધવો છે અને યોગ પણ સાધવો છે. તેમને વ્યવહારનાં છાકરાં પરણાવવાં છે, ન્યાતવશ કરવાં છે, દુર્ગતિ જોઈએ ત્યારે, વ્યવહારનાં આવાં જ બીજાં કામ કરવાં છે અને યોગી થવું છે. તેમને કુષ્ઠમાં એ પગ રાખવો છે અને દલીમાં એ રાખવો છે.

પરંતુ આ પ્રમાણે આ બંને ક્રિયાઓ એક સાથે થઈ શકતી નથી. કારણ કે બંને વિરોધી છે, એ બંને વિરોધી દિશામાં લેઈ જનાર છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ હાલના યોગના અભ્યાસકર્તા અથવા યોગના શોખીનો આગળ વધી શકતા નથી. આરંભનાં પગથીયાંનું તો કેટલું હોતું નથી ત્યાં તો તેઓ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિની વાર્તા કરતા જોવામાં આવે છે. પણ આ પ્રમાણે શિખરની વાતો કરવાથી શું વળે? અને તે સંબંધમાં કંઈ જ વળતું નથી, એ હાલના મનુષ્યોનું જીવન જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

ત્યારે આ મનુષ્યોએ શું કરવું જોઈએ? તેમણે જો યોગ-માર્ગમાં આગળ વધવું હોય, તેમણે જો યોગની સિદ્ધિ કરવી હોય, તેમની જો યોગ સાધવાની સાચી ઇચ્છા હોય તો તેમણે એ કરવું જોઈએ, કે તેમણે સંતોષને સેવવો જોઈએ. જીવનનિર્વાહમાં જેટલા દ્રવ્યની જરૂર હોય તેટલું દ્રવ્ય મળે. એટલે તેમણે લોભને છાડીને જે સમય બચે તેનો ઉપયોગ યોગસાધનમાં કરવો જોઈએ.

ધણાને એવી શંકા પણ થાય છે કે આપણે જો વ્યવહારનાં કાર્યને છોડીને આ પ્રમાણે યોગનાં સાધનો સાધીશું તો પછી આપણો નિર્વાહ શી રીતે થશે. પણ આ તેમની શંકા પણ અનુચિત છે. કારણ કે તેમનું નિર્વાહણુ સર્વજ્ઞ પરમાત્મસત્તા કરે છે જ. આજ પર્યંત કોઈપણ પરમાર્થ માર્ગમાં વહેતા સાધકનું ઇશ્વરે નિર્વાહણુ નથી કર્યું એમ નથી જ. યોગસાધકના યોગક્ષેમનું નિર્વાહણુ પરમાત્મા કરે છે જ. માત્ર જ કંઈ થવું જોઈએ તે અનન્યભાવે થવું જોઈએ અને અનન્યભાવે સ્મરણચિંતન કરનારના યોગક્ષેમનું નિર્વાહણુ પરમાત્મા કરે છે જ. પરમાત્માના આ ધર્મનો નિર્દેશ કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ભગવદ્ ગીતામાં કહે છે કે તેષાં મિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્. તે વચનપ્રમાણે તે ભક્ત અથવા સાધકના યોગક્ષેમનું વહન કરે છે જ. જ્યારે સાધક શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આગળ વધે છે ત્યારે જ તેને અનુભવ થાય છે કે આ શ્રીભગવાનની પ્રતિજ્ઞાનું તે નિરંતર સાવધાનતાપૂર્વક પાલન કરે છે જ. જ્યારે સાધક યોગ સાધવાની સાચી ઈચ્છાથી, તીવ્ર ઈચ્છાથી યોગસાધનમાં જોડાય છે, અને વ્યવહારની ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે તેના યોગક્ષેમનું નિર્વાહણુ પરમાત્મસત્તા કરે છે જ. આ કંઈ નવિન વાર્તા નથી. પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે હાલમાં અનેક મનુષ્યો યોગ સાધવાની ઈચ્છાવાળા તથા સાધન સાધતા પણ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમની પ્રગતિ થતી નથી તેનું કારણ કે તે આરંભક પગથીયાંની ઉપેક્ષા કરે છે.

ત્રીજું અંગ તપ છે. ભુખ તરસ, ટાઢ તાપ વગેરેને સહન કરવાં, મૃચ્છ ચાંદ્રાચણુ આદિ વ્રત કરવાં, સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું તે તપ કહેવાય છે.

વૃત્તિની બહિર્મુખ વિષયોપ્રતિ સ્થિતિ, એ યોગની વિરોધી છે. અને જ્યાંસુધી આવી સ્થિતિ રહે છે ત્યાંસુધી યોગ સાધી શકાતો નથી. તપથી શરીરનું શોષણ થાય છે તથા ઉન્મત્ત ઇન્દ્રિયો પણ દુર્બલ થાય છે, જેથી વૃત્તિની વિષયલોભુપતા કેટલાક અંશમાં ઓછી થાય છે. વળી તપ એ પુણ્યક્રિયા હોવાથી તે ચિત્તમાં રહેલા પાપરૂપ રાજસ તામસ સંસ્કારોને દગ્ધ કરે છે. તપનો મદિમા અપાર છે. તપવડે આ જગતમાં કંઈ જ અસાધ્ય નથી. પૂર્વે ઋષિમુનિઓએ કેવા ઉચ્ચ તપ કર્યા છે તે આપણને અજ્ઞાન નથી જ. તે પ્રમાણે તિતિક્ષા સહન કરીને તપશ્વરણુ થવું જોઈએ. પણ આજે તો સહ

શાધને આ કડાકુટમાં પડવું યોગ્ય જણાતું નથી, સહ કાર્ધ આજે તો જનકની પેઠે જીવન-મુક્ત હોય તેમ યથેચ્છ વિચરે છે. પણ મં-સારના વિષયોને એક બાજુથી ભોગવાય અને તેની સાથે યોગની સિદ્ધિ થાય એમ જનવું અસંભવિત છે. હૃદયોનો વિષયોપ્રતિભા વેગ શમવો જ જોઈએ, અને તે તપવડે શમે છે. માટે યથાશક્તિ તપની પણ જરૂર છે.

વળી તપથી મનને પણ વશ વર્તાવવાનું આપણામાં સામર્થ્ય પ્રકટે છે. વિરિધ તપના નિયમોનું આગ્રહપૂર્વક પાલન કરવાથી એ થાય છે કે તે માર્ગમાં મનને ઇચ્છા હોય કે ન હોય પણ વહેવું પડે છે, અને તેનો પરિણામ એ આવે છે કે તેટલા અંશમાં મનોજય થાય છે. આ મનોજય એ યોગના આગળનાં ધારણાધ્યાનાદિ અંગોમાં અતિ ઉપકારક થઈ રહે છે. ને અંગોના સાધન-કાળે પછી મનની વૃત્તિઓને આપણે તે તે સાધનમાં સુખથી જોડી શકીએ છીએ. આ વિના પણ તપના બીજા અનેક લાભ છે.

ચોથું અંગ સ્વાધ્યાય છે. સ્વાધ્યાય એટલે વેદાધ્યયન તથા ગુરુપદિષ્ટ મંત્રનો જપ. જે વેદશાસ્ત્રને સમજી શકતા હોય તેમણે તેનું ગુરુદારા અથવા પોતાની મેલે અધ્યયન કરવું જરૂરનું છે. કારણ કે તે પ્રકારનું વેદાધ્યયન એ ચિત્ત પાપરૂપ સંસ્કારોને બાળીને તેને નિર્મલ કરે છે તથા તેને સ્થિર કરે છે.

જપથી પણ ચિત્તમત પાપરૂપ સંસ્કારો દર્બે થાય છે, અને તેને સ્થિર કરે છે. ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ, એને યોગ કહેવામાં આવે છે, અને જપથી વૃત્તિઓનો નિરોધ ઉત્તમ પ્રકારે થઈ શકે છે. જપના ચાર પ્રકાર છે. વાયક, ઉપાશુ, મનોમય અને ધ્યાન. તેમાં આ ચારમાં પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર શ્રેષ્ઠ છે, અને તેનું ફલ પણ અધિક છે.

એકાંતમાં બેસીને પાસે રહેલો મનુષ્ય સાંભળી શકે તેવી રીત વૈખરી વાણીથી જપ કરવો તેને વાયકજપ કહે છે. જે જપ ઓઠ અને જીભાવડે કરાય છે અને જે પાસે રહેલો મનુષ્ય સાંભળી શકતો નથી, તે ઉપાશુ જપ કહેવાય છે. જે જપ માત્ર મનમાં જ કરવામાં આવે છે તેને મનોમય કહે છે, અને જે જપમાં શબ્દવૃત્તિ અને લક્ષણવૃત્તિ લીન થાય છે, તેને ધ્યાનજપ કહે છે.

જપયોગ એ પણ એક સ્વતંત્ર માર્ગ છે અને માત્ર તેનું જ ને સાધક સારી રીતે અનુદાન કરે છે તો તેને યોગની સિદ્ધિ

થાય છે, અને યોગનું જે ફલ તે તેને મળે છે. જે ઉત્તમ અધિકારી હોય અને જે મનોમય અથવા ધ્યાનજપ કરી શકતા હોય તેવા બધે તે જપ કરે. પણ આરંભક સાધકે તો વૈષ્ણવીથી જ શરુઆત કરવી ઘટે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે સાધકે વાચકજપનું ઇષ્ટ મંત્રનું એક પુરસ્કરણ કરવું જોઈએ. પછી ઉપાંશુનું પણ તે પ્રમાણે એકાદ કે જરૂર જણાય તો બે ત્રણ પુરસ્કરણ કરવાં જોઈએ. વળી બાકીના વખતમાં હરતાં હરતાં પણ મનમાં ઇષ્ટમંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે બંને તેટલી જપની અધિક સંખ્યા થવી જોઈએ. આસન, પ્રાણાયામ આદિ સાધવા કડિન છે, પણ આ જપમાર્ગ તો આતિ સહેલો છે, અને અત્યેક સાધક તેને સાધી શકે છે. જપની સંખ્યા અધિક થતાં ચિત્તના રજતમાદિ દોષો સ્વાભાવિકરીતે જ નિવૃત્ત થાય છે. વૃત્તિની પણ સ્થિરતાપૂર્વક એકાગ્રતા થાય છે, અને સાધક ક્રમથી ધારણા અને ધ્યાનપર્યંત પરોચતા તેની સિદ્ધિ કરે છે.

જપાસ્તિશ્ચિદ્ધિઃ ચક્ષ્ણાનાંજપયજ્ઞોસ્મિ, એ વગેરે વચનો જપના મહિમાને સૂચવે છે. જપથી સમાધિપર્યંતની સિદ્ધિ થાય છે, એવા તેનો મહિમા અપાર છે.

પાંચમું અંગ ઈશ્વર પ્રણિધાન છે. સર્વ કર્મોને પરમાત્માને અર્પણ કરવાં તે ઈશ્વર પ્રણિધાન છે. ફળની તાલાવેલી કર્યાંવિના સાધક ઈશ્વરને કૃતારૂપે માનીને સાધનને શાંતિથી સાધે છે, જેથી તે સાધનમાં સુખપૂર્વક આગળ વધી શકે છે.

યોગસાધકે એટલું લક્ષમાં રાખવું કે આ યમનિયમનું પાલન કર્યાંવિના તે યોગમાર્ગની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. આ યમનિયમનું પાલન કરવાથી સાધક વેગથી યોગમાર્ગમાં આગળ વધી શકે છે, તથા યોગનું જે ફલ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે તેનો અનુભવ કરે છે. આ યમનિયમવિના યોગ ફલને પ્રકટાવી શકતો નથી.

આપણે અત્ર જણાવી ગયા કે આ યમનિયમવ્રતનાં અંગોનું પાલન કરવાથી યોગનાં આગળનાં અંગો જે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, તેની સુખપૂર્વક સિદ્ધિ થાય છે, તથા યોગસાધના ફળવતી થાય છે. આ વ્રતનું મહાન ફળ છે. તોપણ તેની સિદ્ધિ થતાં સાધકને અવતાર ફલની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ફળ કયાં છે તેને આપણે સ્વરૂપમાં જણાવીશું.

અહિંસાની સિદ્ધિ થતાં અથવા અહિંસાધર્મમાં યોગીની સ્થિતિ થતાં હિંસરુભાવનાં પ્રાણીઓ પણ પોતાના વૈરનો ભાગ

કરે છે. ઉદર ખીલાડી, સર્પનોળાયો, વાધજકરી વગરે પ્રાણીઓ અહિંસાવ્રતની સિદ્ધિ કરી હોય છે તેના સમીપમાં રહેતાં અથવા આવતાં પોતાના સ્વાભાવિક વૈરનો ત્યાગ કરે છે. અહિંસાવ્રતની સિદ્ધિ કરનારને દુષ્ટ સર્વો અપાય કરી શકતાં નથી, એટલું તેનું વાતાવરણ અદ્ભુત પ્રભાવવાળું હોય છે. તે જંગલમાં ગમે તે સ્થાનમાં નિર્ભયપણે રહી શકે છે, અને યોગનાં સાધનોને સાધી શકે છે. આ ઉપરાંત આ અંગની સ્થિરતા ચતુર્થી તે યોગસાધકના અંતઃકરણમાં રહેલાં રજસતમસરૂપ દ્રવ્યો પણ ક્ષીણ થઈ રહે છે અને સર્વની પ્રધાનતા થાય છે. સર્વદ્રવ્યની પ્રધાનતા એની યોગની સિદ્ધિમાં અત્યંત અગત્ય છે, જેથી સાધકને આ પણ એક વિશેષ લાભ થાય છે.

સત્યનો સિદ્ધિ થતાં સાધકની વાણી અમોઘ થાય છે. અર્થાત્ તે જે શોધ માટે પ્રયાણે આ વિશ્વમાં થાય છે. તે કોઈને કહે, કે તારા અમુક રોગ મટી જશે તો તારો રોગ મટી જાય છે અને તેને અરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે કોઈને કહે કે જો તારું દુઃખ દૂર થઈ જશે તો મેંના વચનપ્રભાવવડે તેનું દુઃખ દૂર થઈ જાય છે અને તે સુખી થાય છે. તે કોઈને કહે, કે જો તને સ્વર્ગ મળશે તો તેને સ્વર્ગ મળે છે.

અરુદેશની પ્રતિષ્ઠા થવાથી સર્વ દિશામાં રહેલું રત્નાદિ દ્રવ્ય તે યોગીનો સત્તામાં અથવા તેની પાસે આવે છે. કહેવત છે, કે માગે તેની આવે અને ત્યાગે તેની આગે, તે પ્રમાણે જે લક્ષ્મીની અસ્પૃશ્ય ધરે છે, તેના પગમાં તે દાસીરૂપે થઈને પડે છે. તાત્પર્ય કે આ અંગની સિદ્ધિ થતાં સાધકને જેનો જરૂર હોય છે તે પદાર્થો દ્રવ્ય થતાં એની મેળે આવી મળે છે.

બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠા થવાથી વીર્યલાલ થાય છે. વીર્યશબ્દનો અર્થ ઐશ્વર્ય અથવા બલ છે. મનુષ્યમાં શક્તિ રહેલી છે જેના બે પ્રકાર છે. એક જ્ઞાનશક્તિ અને બીજી ક્રિયાશક્તિ. બ્રહ્મચર્યના પાલનથી આ બન્ને શક્તિઓનું બલ વૃદ્ધિને પામે છે, અને આ શક્તિની વૃદ્ધિ થવાથી સાધક ધારે તે કરી શકવાને સમર્થ થાય છે. નિર્બળ મનુષ્યોથી નથી તો યોગ સધાતો કે નથી તો આત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકાતી. પરંતુ બલવાન મનુષ્યો જ યોગની સિદ્ધિ કરી શકે છે અને આત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. જેમનું શરીર નિર્બળ હોય છે

તેમનું મન પણ નિર્બળ જ રહે છે, જેથી તેવા મનુષ્યો કંઈ જ કરી શકતા નથી અને સામાન્ય સ્થિતિમાં જીવન ગાળીને મરણને શરણુ થઈ રહે છે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનારનું ઝોજનસૂ તથા સંકલ્પ-શક્તિ અતિ બળવાન હોય છે, અને તેથી તે બીજા મનુષ્યોઉપર પ્રતાપ પાડી શકે છે તથા ઇચ્છાનુકૂલ કાર્ય કરી શકે છે. વળી બ્રહ્મચર્યવાનમાં અધ્યાત્મબળ પણ પ્રકટે છે, અને તેથી તે અસાધારણ જેવાં કાર્ય કરી શકે છે. જગતમાં થઈ ગયેલા આધ્યાત્મિકબળવાળા પુરુષો જે જે મહાન કાર્યો કરી ગયા છે તેનું કારણ તે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર હતા અને તેને લીધે વીર્યશક્તિવાળા હતા એ પણ છે. યોગસાધકે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જ જોઈએ.

ધણા પ્રસંગે એમ પણ બને છે, કે વીર્યની અમર્યાદ વૃદ્ધિ એ ચિત્તને વિકારી, અવ્યવસ્થ તથા ઉન્મત્ત પણ કરે છે. જેથી ગુરુદ્વારા વીર્યના સંયમની કળા જાણવાની પણ જરૂર છે. ગૃહસ્થાશ્રમનું આટલામાટે જ સ્થાપન છે. તે પણ ગૃહસ્થાશ્રમનેા ઉદ્દેશ એવો નથી સમજવાનો કે ઉન્મત્ત ઇન્દ્રિયોને વિષયભોગમાં રત રાખવી. તે પ્રમાણે કરવાથી ઉલટી ઇન્દ્રિયોની ઉન્મત્તતા વધે છે, અને ગૃહસ્થનેા શરીર, મન, અને આત્માથી વિનાશ લાવે છે. પ્રજ્ઞની આજે આ પ્રકારની ત્રિવિધ અવનતી થવાનું કારણુ આ જ છે. ગૃહસ્થદશામાં પણ બ્રહ્મચર્યની અગત્ય છે નહીં એમ નથી.

ધણા મનુષ્યો એમ ધારે છે, કે બ્રહ્મચર્યનું પાલન થઈ શકવું અસંભવિત છે. આ પણ તેમની ભૂલ જ છે. નિશ્ચયથી સર્વ કંઈ થઈ શકે છે. દૃઢ અને બળવાન નિશ્ચયને કંઈ જ અશક્ય નથી. ધણાએ આજીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું છે. તે પ્રમાણે આજે પણ દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુરુષો યથેચ્છ બ્રહ્મચર્યને પાળી શકે છે. આ જગતમાં કંઈ જ અશક્ય નથી.

અપરિચ્છેદની સિદ્ધિ થતાં યોગીને પોતાના સંબંધના મૂત તથા ભવિષ્યત્ ફર્તાતનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે થવાથી તેને જન્મમરણના ફેરામાં ભ્રમવાનો પણ કંટાળો આવે છે અને તેથી સાધનમાં અધિક પ્રીતિવાળો થાય છે અને વર્તમાન જીવનમાં કૃતકૃત્ય થઈ રહે છે. કારણુ કે તે જુએ છે કે પૂર્વ જન્મોમાં તેની અમુક અમુક સ્થિતિ હતી, અને હવે પછી અમુક સ્થિતિ થશે, જેથી તે પરતંત્રપણે ભવાટવિમાં ભ્રમવાનું ન પસંદ કરતાં યોગબળ

વડે કર્મનો જય કરે છે, અને સમાધિપર્યંત પહોંચીને જીવન્મુક્ત થઈ રહે છે.

જ્ઞાનની સિદ્ધિ થતાં પોતાના શરીરવિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિસા ઉપજે છે તથા બીજાની સાથેના સંસર્ગ છુટી જાય છે. સાધક શરીરની શુદ્ધિ સાવધાનતાથી રાખે છે અને દીર્ઘ સમય તેમ કરવા છતાં પણ તેને સમજાય છે, કે સ્વભાવથી જ શરીર અશુદ્ધિ છે. કારણ જ્યાંસુધી તેને શુદ્ધિ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યાંસુધી જ તે શુદ્ધિ રહે છે. જ્યાં તે પ્રમાણે કરવાનું છોડી દીધું કે તે અશુદ્ધિ થઈ રહે છે. વળી સ્વભાવથી જ તે અશુદ્ધિ છે.

શરીર જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવાં શુદ્ધોષ્ણિત પણ અશુદ્ધિ છે. જે ગર્ભસ્થાનમાં તેમનું સંમેલન થતે તે ગર્ભનું પોષણ થાય છે તે સ્થાન પણ અશુદ્ધિ છે. શરીરની અંદર રહેલા મળ, મૂત્ર, ક્ષેષ્મ, પ્રસેદ વગેરે પદાર્થો પણ અશુદ્ધિ છે. અર્થાત્ શરીર સ્વભાવથી જ આવા અશુદ્ધિ પદાર્થોને પ્રકટાવનાર છે. વળી શરીરમાં રહેલા રુધિર, માંસ, મેદ, મજ્જા અસ્થિ વગેરે પદાર્થો પણ અશુદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે આ શરીર અનેક અશુદ્ધિ પદાર્થોથી ભરેલું જણાય છે, વળી શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જતાં તે અશુદ્ધિ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સાધકને તેના ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે છે, તેની બુદ્ધિસા થાય છે, અને તેના શરીરસંબંધનો મોહ સ્વાભાવિકરીતે જ છુટી જાય છે.

અને તે જ પ્રમાણે અન્યનાં શરીરો પણ અશુદ્ધિ હોવાથી તેમની સાથેના સંસર્ગ પણ તેના છુટી જાય છે. જેને જીવો અત્યંત મુંદર અને મોહક શરીરો ધારે છે તે શરીરો પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વભાવથી અશુદ્ધિ છે, એવું સાધકને જ્ઞાન થાય છે, અને તેથી અન્ય જેમ મોહ અને ભ્રમથી તેમના પ્રતિ તણાય છે તેમ તે તણાતો નથી, પણ તેના મોહ શમી જાય છે. તે જાણે છે, કે આ શરીરમાં જે મુંદરતા જણાય છે તે શરીરની નથી, પણ તેના પૃથ્થ ભાગમાં રહેલા આત્માની છે. શરીરને તો થોડા દિવસ શુદ્ધિ કર્યા વિના રહેવા દેવામાં આવે તો તે મંધાઈ ઉઠે છે; અને આત્માથી છુટક પડતાં પણ તે વિકૃત અને દુર્ગંધમય થઈ રહે છે. જોઈને જે સૌંદર્ય વા મોહકપણું છે, તે શરીરનું નથી. પણ આત્માનું છે, એમ

સાધકને શૈયવતની સિદ્ધિ થતાં જણાય છે, અને તે પ્રમાણે થતાં તેનો દેહાધ્યાસ, શિથિલ થવા માડે છે, અને તેનામાં આત્મશુદ્ધિ જન્ય થાય છે, આંતરબાહ્ય શૈયનું પાલન કરનારને જ પરિણામે અનુભવજન્ય આ વૃત્તિ પ્રકટે છે, અન્યને તે પ્રકટતી નથી, અને આ વૃત્તિ પ્રકટવી, એ શૈયવતનું સામાન્ય ફળ નથી.

આથી પણ શૈયની સ્થિરતા થવાથી સાધકને અધિક લાભ થાય છે. શૈયની સ્થિરતા થવાથી તે હિપરાંત સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, પ્રસન્નતા પ્રકટે છે, એકાગ્રતા થાય છે, અને ઇદ્રિયોનો જય થઇને આત્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતા આવે છે.

બાહ્યઆંતર શૈયવતનું પાલન કરવાથી અંતઃકરણમાં રહેલા રજતમ દોષો ન્યૂન થાય છે અને સત્ત્વદ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; શરીરમાં અહંશુદ્ધિ કરીને શરીરના સુખોપબોગને માટે જે વૃત્તિઓ ચંચલ થઇને બહિર્ બહિર્ ધાવન કરતી હતી, તે સત્ત્વની અભિવૃદ્ધિ થવાથી સ્વાભાવિકરીતે જ એકાગ્ર થાય છે, અને એકાગ્રતા થવાથી પ્રસન્નતા પ્રકટે છે. સાધકની એકાગ્રતાજન્ય પ્રસન્નતા કદી નષ્ટ થતી નથી, અને તેના આનંદ હમેશાં બન્યો રહે છે. સર્વ સ્થિતિમાં તે પ્રસન્ન રહે છે, એકાગ્રતા થવાથી ઇદ્રિયોનો જય થાય છે. સત્ત્વની અભિવૃદ્ધિ થવાથી, તથા દેહાધ્યાસ ન્યૂન થવાથી અને પ્રસન્નતા પ્રકટવાથી સ્વાભાવિકરીતે જ ઇદ્રિયોનો જય થાય છે. વૃત્તિઓનો નિરોધ એ જ એકાગ્રતા છે, અને તે થતાં ઇદ્રિયોનો જય એની મેળે જ થઈ રહે છે. એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થવાથી મનમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે અને તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાને યોગ થઈ રહે છે. મન નિશ્ચલ થતાં સાધક આ શરીર, ઇદ્રિયો તથા મનથી પર રહેલા આત્માને જોઈ શકે છે, તેનો અનુભવ કરી શકે છે, આ સર્વથી ન્યારો તે આત્મા તે હું હું એ પ્રમાણેનો અનુભવ કરે છે.

શરીરની બાહ્યશુદ્ધિથી આરંભી મનની આંતરશુદ્ધિપર્યંત પહોંચતાં કેવું મહાન ફળ થાય છે તે આપણે જોયું? ઠેડ લાંગીને અડકવાથી શી હાનિ છે, જળજરૂ જઈ આવીને સ્નાન કરવાની શી જરૂર છે, ઠેડ કે મુસલમાનનું રંધિલું ખાવાને શી અડચણ છે, તેને કંઈ ધર્મનો બાધ આવતો નથી, ગમે તે પદાર્થ ખાવાને શી અડ-

ચલુ છે, એ વગેરે કહીને પોતાને આર્યધર્મ કે સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ કે રહસ્ય સમજે છે એમ બોલનાર મનુષ્યો કેટલા મંદબુદ્ધિ છે. આર્યધર્મ કે સનાતન ધર્મના સ્વરૂપના કે રહસ્યના કેટલા અજ્ઞાન છે, તથા શૌચવ્રતના મહિમાથી કેટલા અપરિચિત છે, તે સદજ સ્પષ્ટ થાય છે, શૌચવ્રતનું યથાર્થ પાલન ચર્તા કેલું મહાન્ ફલ પ્રકટે છે, તે આપણે અત્ર જોયું છે, જોથી બુદ્ધિમાને આવા મૂખ લોકોના કહેવાપ્રતિ લક્ષ આપવાનું નથી તથા વ્યામોહને વશ થવાનું નથી, એ જ સાવધાનતા રાખવાની છે.

(અપૂર્ણ.)

જગન્નાથ.

॥ ॐ श्री ॥

कीर्तनो.

प्रणमन.

पद १. (पुनः पुनः प्रत्युति करीये, ओ लय.)

अमृतनयन सुभषन, लगवन् ! प्रत्युमन, कीजे स्वीकार,
अनवधि करुणुगार, छो आप न सर्वाधार,
निजपदहाता परम उदार, ध्याताने करो ध्येयाकार; अमृत०
आपतल्या अरुण सुकुमार, शिर धरनार पुजे अवलार; अमृत०
आप शरजुने जे नरनार, पाभ्यां तेना जेडो पार; अमृत०
केवल आप स्मरजु करनार, तेना (पणु) कममोक्षे अधिकार. अमृत०
आप इपमा यित प्रेनार, ते तो आप सदृश यानार; अमृत०
छच्छामात्र करी संहार, केवल वहीजे नयन्यकार; अमृत०
नृहरि आप छो सठिनो सार, त्रियस्तापकप्राणधार; अमृत०

प्रभुथी प्रीति बांधवा जीवने उपदेश.

पद २. (आभिविना आधाई रे, ओ लय.)

आधि प्रभुथी प्रीतलडी रे, अंधु ! आणे, आधि प्रभुथी प्रीतलडी.
विषयो जेवाना मूकी, नाथना अरुण सुकी,
मेजव प्रभुआभडीथी आभिलडी रे; अंधु०
भमता जगनी छोडी हे, मनमति प्रभुमां जेडी हे,
पलटी जवननी किञ्च रीतलडी रे; अंधु०
दुःखवीथ ना डयां तारा, करी करीने विषयलवारा,
वहालासह कर कंछ कंछ वातलडी रे; अंधु०
नाथथी आंधी नातो, करवाभां तेमनी वातो,
वीतावजे नित्य तु दिन-रातलडी रे; अंधु०

નરહરિસદ્ગુરુને પામી, જીવપદ નિજ સહજે પ્રાપ્તી,
સાર્યક કર ઝટપટ તુજ ભતલડી રે;

અંધુ૦

શ્રી જ૦ દેવી.

તે જ્ઞાન શા કામનું ?

પદ. ૩ ગઝલ.

જે જ્ઞાનથી ના દુઃખ મર્યું તે જ્ઞાન કહો શા કામનું ?
જે જ્ઞાનથી ધાર્યું ન મર્યું સુખ, જ્ઞાન તે શા કામનું ?
જે જ્ઞાન ઉપજાવી શક્યું ના, અંતરે બળ ત્યાગનું,
જે જ્ઞાન માયાથી ન છોડવી, શક્યું તે શા કામનું ?
જે જ્ઞાન ના ક્ષાલન કરે કોઈ હતરના અજ્ઞાનનું ?
સ્વામિત્વ સર્વઉપર ન પ્રકટે, જ્ઞાન તે શા કામનું ?
જેનાથી પર તે નિજવિષે વધતું ન બળ ઉત્સાહનું,
લુલવી ન શક્યું વ્યતીતને તે જ્ઞાન કહો શા કામનું ?
જેનાથી દર્શન થાય નહિ અંતરવિષે નિજ ધામનું,
જે ધ્યાનને સુદૃઢ ન કરતું, જ્ઞાન તે શા કામનું ?
જે ભાન અંતરમાં કરાવે ના સતત આનન્દનું,
આપત્તિમાં રક્ષણ કરે નહિ, જ્ઞાન તે શા કામનું ?
ચૈતન્યરૂપ કરી શકે નહિ, જેહ જડકેરું આણું,
તે જ્ઞાન નથી કંઈ કામનું, તે જ્ઞાન નથી કંઈ કામનું.

અંતર્મુલતાકાલે સહાય અર્પવા શ્રીસદ્ગુરુને યાચના,

પદ ૪. (અલગુહામાં યોગિ આશ્રમે રે, એ લખ.)

અબ્યન્તરે સંજે આવજો રે, ગુરો ! અબ્યન્તરે સંજે આવજો.

ક્યાંથી જવું સાથે લેવું શું પ્રવાસમાં,

આગળથી સધળું સમજાવજો રે;

ગુરો૦

વિકટ માર્ગ અંધારે ઉરમાં ઉતરાય ના,

પકડી અંશુભિને ચલાવજો રે;

ગુરો૦

ભયાનક હિંસ પ્રાણી મળતાં ધણાં ત્યાં,

આપકળે મુજવડે મરાવજો રે;

ગુરો૦

વાસનાની જાલ થાય નિર્જાળ એવું,	
અગન્યાત્મ હૃવડે મૂકાવજો રે;	ગુરોં
દુભેદ દુર્ગ અષ્ટપુરિના છે લોહનો,	
આપ યુક્તિ આપીને ભેદાવજો રે;	ગુરોં
પરિણામે દુર્ગપતિ અને ગુરો ! આપના,-	
સ્વરૂપનો અભેદ ત્યાં લલાવજો રે;	ગુરોં
સાધક હું સ્વામિ બનું આપના પ્રતાપથી,	
પૃથક્ અભિમાન મુજ વિલાવજો રે;	ગુરોં

પ્રમીલાવદન.

સહસ્રારમાં ઇષ્ટદર્શન કરતી વૃત્તિના બુદ્ધિપ્રતિ ઉદગાર.

પદ ૫. (કહ ગયો વો દિલગ્ગની, એ લય.)

ઓ રજા પેલા વિદારી, સાહેલી જો ! જો !	
ગગનઅટારીએ રહીને હસતા,	
નેત્રમાં દેવી છે ખુમારી;	સાહેલીં
એનું નયાવ્યું ત્રિભુવન નાચે,	
ભુરકી ભરી છે જેમાં ભારી;	સાહેલીં
પ્યાલી રસામૃત કરમાં ઝાલી,	
સંજીવન જે દેનારી;	સાહેલીં
જેના દર્શનસ્પર્શથી જીવની,	
જનિમૃતિ સઘ જનારી;	સાહેલીં
જેની શક્તિ પરને નિજમય—	
કરવામાં બહુ ભારી;	સાહેલીં
એમને જેતાં જો ! જો ! મતિ ભાન જૂલી,	
શમતી ત્યાં એકતા ધારી;	સાહેલીં

ઓ જાં દેવી.

આમેલણીય સ્થિતિ.

પદ ૬. (ધન્ય દિવસ આ, ધન્ય ઘડી આ. એ લય.)
 ઇષ્ટસ્મરણુમાં, ઇષ્ટસ્વરૂપમાં, માફે અખંડિત રમજો ચિત,
 શુદ્ધ સત્ત્વમય બની ક્ષણુક્ષણુ પણુ, તત્ત્વવિષે થઈ રહેજો સ્થિત; ઇષ્ટ૦
 દસ્ય તથા અદસ્ય સકલની, વાસનાગાત્રથી થઈ અતીત,
 સહજ સ્વભાવે નિગ્મનન્દને, રપષ્ટ અનુભરતું રહો નિત્ય; ઇષ્ટ૦
 બન્ધનકારક વિવિધ વિષયના, સંકલ્પોથી થઈ રહિત,
 સર્વથી પાર પ્રવેશી ઠરો મન ! ત્યાં નથી કાંઈ ત્રિહિત-અત્રિહિત; ઇષ્ટ૦
 વૃત્તિર્બાહ્યુખતાકાલે પણ ઉઠતું રહો ઉર સ્વરૂપસંગીત,
 દીસે દષ્ટિએ ભલે વ્યતિકર, વૃત્તિ કરો ત્યાં સ્વરૂપ પ્રતીત; ઇષ્ટ૦
 ભાન ઉઠો તો ઉઠો તત્ત્વનું, જે હોયે અનુભવગર્જિત,
 ઉપેન્દ્રચિતિનાં અખંડ ખેલું, સદાતું માફે એ ઇચ્છિત; ઇષ્ટ૦

કૃતઘ્નીપ્રતિ શ્રીઈષ્ટની નિઃસીમ કરુણા પ્રવર્તેતી જોઈ

પ્રકટતા ભાવોદગાર.

પદ ૭. (જ્યારે રહું હું સ્વરૂપ ચિચારી, એ લય.)
 અનવધિ કરુણા વિશ્વવિહારિ ! અમપ્રતિ પ્રસરી રહી છે તારી,
 સ્વરૂપશિ પણુ જોઈ ન શકતી, મન્દ મતિ આ નાથ ! અમારી; અન૦
 અવનતિમાં જાતાં અટકાવે, ઉન્નતિક્રમમાં સદા ચઢાવે,
 વિહિતાવિહિતનું ભાન કરાવે, હાથ હાથ અમ રક્ષણુ કરનારી; અન૦
 લીધા જગના વિષ વિષ ભોગો, પણુ તેના સ્પર્શે નહિ રોગો,
 જ્ઞાનોષધનો ઉપાય મેધો, દીધો જેથી ન થાય ખુવારી; અન૦
 ઉન્મત્ત જ્યારે અમ મતિ ચાતી, કૃતઘ્નની કૃતિ પ્રભુ ! થઈ જાતી,
 પણુ હિત સાધો રહી નિત્ય સાર્થી, અમને ન મુક્યા કદી વિસારો; અન૦
 સાધકદોષની કરી ઉપેક્ષા, ભક્તિનાં પણુ રાખી ન અપેક્ષા,
 કરુણાદષ્ટિથી કર્મની રેષા, -વિપરોત પવ્વટી સહજ સુધારી, અન૦
 અગણિત ગુણને ગાય શું વાણી, શુદ્ધિ પણુ શકતી ના નાણી,
 માત્ર નૃહરિ ! જ્યજ્ય વહી તાણી,
 હળી મળી ગાંધએ તુજ બલિહારી;

અન૦

શ્રી જા. દેવી.

શરીરમાં વ્યાપી રહેલો ક્યામ.

પદ ૮. (જો ! જો ! સખિ ! આ રહ્યો પેલો, એ લય.)	
શાધો છો આમતેમ જ્ઞાને, છો શ્યામ તો વસેલો શરીરે.	
નાનાવિધ રૂપથી નાનાવિધ સ્થાનમાં,	
ખેલે એ માનવ-મન્દિરે;	છો
રમ્ય અને અરુણિત ગતિએ એ નાચે,	
સહિના શરીરમાં સમીરે ^૧ ;	છો
જીવનતત્ત્વકેરૂં રૂપ ધારી એ ખેલતો,	
તનુમાં સર્વત્ર રક્તનીરે ^૨ ;	છો
છુપાઈ જતો સહિની દૃષ્ટિને-ચુકવી,	
તનુમાં કદમતરુમાં ^૩ ધીરે;	છો
વિવિધ રમ્ય ઓરડાને છોડીને જાનો,	
પાછળ જમ્બને એ ખેસી રે ^૪ ;	છો
ખેલે એ સૌથી નીચેના પ્રદેશમાં,	
એ જ વળી ગાળે જમ્બ શિરે ^૫ ;	છો
બાળી શકાયે તો બાળજે આ ભાવિકો !	
આપના અંતર ને બહિરે;	છો

તત્ત્વજ્ઞોને.

પદ ૯. (ઇષ્ટનામ વહાલ નિત્યં એ લય.)

ના જણાય વિશ્વ બ્રહ્મના વિચારમાં જો,	
જીએ તત્ત્વ નિરાકાર ને સાકારમાં જો;	નાં
કંઈ ન પ્રિયાપ્રિય તત્ત્વે રમનારમાં જો,	
આગ્રહ નિગ્રહ ન તત્ત્વજ્ઞના આચારમાં જો;	નાં
જવું આવવું ન બ્રહ્મમાં શમનારમાં જો,	
ચતી ન કૃતિ, ન ઉઠે સંકલ્પ વિકારમાં જો;	નાં
વૃત્તિ ઉતરે કાર્ય કરવાને વ્યવહારમાં જો,	
ચતી ન દશ્યાસક્ત કદી જઈ અવિચારમાં જો;	નાં

૧ પ્રાણરૂપે. ૨ લોહીમાં. ૩ પટ્ટચક્રમાં. ૪ પંચકાશને છોડીને તેની પાદ. ૫ મુર્ધામાં સજ્જબહારૂપે.

કુળે સહજે સહજે તત્ત્વપારાવારમાં જો,
શાંતિ શાશ્વતી એ અનુભવે અવતારમાં જો; ના૦
ધન્ય જીવન એવા મહાત્માનાં સંસારમાં જો,
તરી સહાય કરે અન્યના ઉદ્ધારમાં જો; ના૦
શ્રી જ૦ દેવી.

તત્ત્વાંજનનો પ્રભાવ.

પદ ૧૦. (તનુ આ મંદિર વિશ્વનાથનું રે હાં. એ લય.)

આહા ! આ તે શી લહુ ચમત્કૃતિ રે હાં હાં હાં,
જેથી કંઈ અવનતું જણાય, મારી આંખમાં,
એવાં આંજણુ તે કાણે આંજ્યાં રે હાં હાં હાં-
મોહું જણાતું મને વિશ્વ આરે હાં હાં હાં,
હાવે તો નાનું દેખાય; મારી૦
હું મને જે સ્વરૂપ સમે બાસતો રે હાં હાં હાં,
આજે અનરૂપ તે લહાય; મારી૦
જેને હું જડસમાન જણુતો રે હાં હાં હાં;
તેમાં તો ચૈતન્ય છલકાય; મારી૦
બહારનું દેખાતું સત્ય માનતો રે હાં હાં હાં,
આજ તે અસલ પ્રતીત થાય; મારી૦
જણુતો હું અન્યમાં શમાયલો રે હાં હાં હાં,
ખરી રીતે હુંમાં સહ શમાય; મારી૦
બ્રહ્મ, જેને સહિથી પૃથક્ મેં ગણ્યું રે હાં હાં હાં,
તે તો સહિમાં સમર બળાય; મારી૦
કલિપત ને મિથ્યા જેને મેં લહ્યું રે હાં હાં હાં,
આજ તે પ્રકટ અનુભવાય; મારી૦
સત્ય ને સાક્ષાત્ જેને ન્યાળતો રે હાં હાં હાં,
જણ્યું ન તે આજ ક્યાં વિલાય; મારી૦
અંતર બહિર્ મારી દષ્ટિને રે હાં હાં હાં,
છે નહિ અદૃશ્ય હવે કાંય; મારી૦
એવાં આંજણુના આંજનારનો રે હાં હાં હાં,
મહિમા સ્વયમ્બૂ મતિ ગાય; મારી૦

બેદબુદ્ધિ ત્યજવા પ્રબોધ.

પદ ૧૧. (હોડી દે આ ઉદાસી, એ લય.)

હોડી દે બેદબુદ્ધિ,
કરીને તુજ આંતરશુદ્ધિ રે; હોડી દે૦
સ્વપર બેદ તુજમાં છે ત્યાં લગી, નથી જીવત્વનિવૃત્તિ રે; હોડી૦
હુંમાં મમતા સેવી રાખ્યે, સંકુચિત થતી શક્તિ રે; હોડી૦
બેદબુદ્ધિથી જ્ઞાનહાનિ થતી, પામે અવિદ્યા વૃદ્ધિ રે; હોડી૦
બેદબુદ્ધિ ટળતાં પોતાની, થતી આ વિશ્વસમૃદ્ધિ રે; હોડી૦
અબેદમાં મતિ પૂર્ણ સ્થાપીને, પામતું સત્ય પ્રસિદ્ધિ રે; હોડી૦
અબેદજ્ઞાન ગુરુકળથી ગ્રહી, મેળવ સમગ્ર સિદ્ધિ રે; હોડી૦

અભિમાનીનું મનપ્રતિ કથન.

પદ ૧૨. (તારા અંતરબહિર વિસ્તર્યું, એ લય.)

આલો દેહમાં, ગેહમાં, અણુલલું, જે રથું, ગુપ્ત જેવા મન મારા !
સાથે સંચરીએ પ્રવાસમાં આજે, પહોંચીએ જેથી સત્તારા.
નાસે જે માર્ગમાં કદી અંધકાર,
અટકીશું પથ ન લગાર,
બનશું અધિક શાંતિ ભોગવનારા, ફરીથી આગળ વધનારા; આલો૦
મળશે વિપત્તિ તો મારીશું લાત,
વધશું આગળ રહી સાથ,
ચતનબળે વિધનબળ હરનારા, -બની, વર્ણો જશું માર્ગે ન્યારા; આલો૦
મધ્યે થશે દૈવી સિદ્ધિનો યોગ,
ભોગવશું તેના ન ભોગ,
તેને ત્યજી થશું આગળ જનારા, લેવા સુખે અણુધાર્યા; આલો૦
આનંદે કરતા અણુ ગુણગાન,
ધરીને ઉડું ઉડું ધ્યાન,
થપશું ત્યાં સહજે શ્રમાવી દેનારા, ચિન્તન-પ્રાણની ધારા; આલો૦

અંતસ્તમ જે પ્રદેશ ગણાય,
જ્યાં નિવસે જગરાય;
ત્યાં તસી સ્વરૂપદર્શન ફળ સારાં, ચર્ષશું અનુભવનારા; ચાલો
શ્રી જ૦ દેવી.

નાભિસિન્ધુમાં અવગાહન કરવા દ્યોતન.

પદ ૧૩. (ચાલો ચાલો સખિ ! જમનાભમાં, એ લય.)
ચાલો, ચાલો, બંધુ-ભાગિની ! ચાલો, મંગલ સનાતાર્થે,
સર્વાંશે દેવી સનાને શુદ્ધિ કરીએ, નિઃશેષ શ્રેયાર્થે.
સ્થાન નથી એ પર્વતે, પથ નિજ નાભિમાંલ,
અગાધ ચૈતન્યોદયિ, અખંડ ત્યાં રલાય,
અમૃતરૂપ કહી જેને યોગી, પ્રા.....ર્થે ; ચાલો
સમગ્ર સંસ્કારોત્પન્ન, ક્ષાલન કરતો તેહ,
સહજે જીવને શિવરૂપે, પલટે નિઃસંદેહ,
મુક્તપણે તેમાં કરીએ નિમજ્જન, સ્વા.....ર્થે ; ચાલો
જુઓ, જુઓ, આ નાભિના, મધ્યતણો અવકાશ,
ચિત્તિસિન્ધુ જ્યાં કરી રહ્યો, પ્રશાન્ત દિવ્ય વિલાસ,
આજ અહો ! એમાં કરીએ વિહાર, સુખા...ર્થે ; ચાલો

ઉપાસિકાની શ્રી ઇષ્ટપ્રાપ્તિ વિજ્ઞપ્તિ.

પદ ૧૪. (આવોને સ્થામરે, મારે તમારું એ લય.)
ઓ હૈયાહાર રે, આવો મંદિરીયે શાની વાર છે,
તમને સત્કારવાની સવળી સામગ્રીઓ,
મારા અંતરીયામાં તૈયાર છે; ઓ
ધન્દ્રિયસાહેબો માણે, તમને વધાવવાને,
આતુરતા ધારી ઉભી દાર છે; ઓ
અંતર્ગત ભાગે મારી વૃત્તિઓ તમને પૂજવા,
તત્પર થઈ આજે અપાર છે; ઓ
મારા મનડાએ-માણે હૈડામાં ઝાલદીપક,

પ્રકટાવી કીધી ઝળકાર છે;	ઓ૦
પંચકોષોનો પણુ મેં કચરો કઢાવ્યો છે,	
આપને કંટક નહિ નડનાર છે;	ઓ૦
અનાહતડંકાઓ વગાડાવા માંજ્યા છે,	
આપને પ્રિય જેના રણુકાર છે;	ઓ૦
અહંકારરૂપી માઈ સર્વસ્વ આપ ચરણે,	
આજે સર્વાંશે શમનાર છે;	ઓ૦
આપ પધારો હાવે વિજ્ઞાપિ મારી એ,	
ખીજા કશાની ન વાર છે;	ઓ૦
બાકુલ થઈ છું દેવા સમગ્ર હું આપ પ્રભુને,	
આવી સ્વીકારો એ રતુતિસાર છે;	ઓ૦

શ્રી જ૦ દેવી.

વ્યવહારસ્થિત સાધકનું વ્યવહારસેવનની સાથે કરવા
યોગ્ય કર્તવ્ય.

પદ ૨૫. (તીવ્રેન્દ્રા સુખ સાધન, એ લય.)

કરીને ગુરુપ્રતિ પ્રણમન, પૂછ્યું પ્રીતે: હે લગવન !
એવું શું સાધું સાધન, જેથી ન નડે જગત્સંધન.
સ્મિત કરી વદ્યા દિવ્ય વચન, કંઈ નહિ કરીશ પણુ ક્ષણુ ક્ષણુ,
જો કરીશ પ્રભુનું ચિંતન, થારો સંસ્કારોન્નિવૃત્તન.

વૃત્તિ જ્યાં પ્રભુજપ જપતી, સંકલ્પત્રેણી ઝટ તુટતી,
તે ચિત્તસ્થૈર્ય અનુભવતી, વિષયથી ખંડિત થતી રહેતી,
જો ઘડી ઘડી અંતર ઉઠે ઇષ્ટસ્મરણુ,

તો વ્યવહારે પણુ રહે સમાહિત મન; કરીને૦
હરતાં ફરતાં વ્યવહારે, પળ પળ સાધી મન કારે,—
જો પ્રભુમાં વારેવારે, તો બળવૃદ્ધિ થતી બારે,

જેમ બેઠું લઈ સ્ત્રી નિર્ભય કરે ગમન;
તેમ વ્યવહારે કર પ્રભુમાં મનનું શમન; કરીને૦
એક ચિંતન કરી રહે જોવું, ઝટ અંતર્મુખ થઈ રહેવું,

ગુરુમંત્રસમરણ કરી લેવું, પછી અન્ય ચિંતને વહેવું,
 આમ કર્યે વિષયચિંતનધારાખંડન,
 યજ્ઞ જશે શિથિલ જગ સંસ્કારનું અથન; કરીને૦
 આ કમને નિત્ય વધારી; યાજે તું શુભ સંસ્કારી,
 પછી બલે રહે વ્યવહારી, પણ ઉન્નતિ યાશે તારી,
 વિણ ત્યજ્યે જીવન, ભૂષણ કે અન્ન, વસન,
 તું સહજ સ્વભાવે કરીશ ષ્ણદર્શન; કરીને૦

પ્રમીલાલહેન.

કર્તવ્યવિમુક્ત સાધકોને ચેતવણી.

પદ ૧૬. (આલિંગી નાથ આજે, એ લગ.)

સુભાગી ચેતો આજે, આ વ્યર્થ જીવન જાય છે,
 આ વ્યર્થ જીવન જાય છે, આયુષ્ય ઓછું થાય છે; સુભાગી૦
 ન જાણવાનું જાણ્યું, ન માણવાનું માણ્યું,
 ને મેળવ્યું કર્યું હાથ ખાલી દેખાય છે; સુભાગી૦
 અગાધ સિન્ધુમાંહે, આ નાવ આહું જાયે,
 કીનારે લાવો એને જે મધ્ય ઝોલાં ખાય છે; સુભાગી૦
 કાલીનર કંઠે, બાંધ્યો છે નીલકંઠે,
 મર્કટસમ આપણાથી તોડી નંખાય છે; સુભાગી૦
 સર્વ ધર્મે દીધું, પણ આપણે ન લીધું,
 સ્પર્શમણિ મૂકી મન કાચે લોભાય છે; સુભાગી૦
 જ્યાં સુધી છે શુદ્ધિ, ને જગત્ત છે બુદ્ધિ,
 ત્યાં સુધી છે હાથે ઉપાય જો ચેતાય છે; સુભાગી૦
 ચેતી હજી સાધો-સાધન પ્રભુ આરાધો,
 મળશે સર્વ પાપું, બાજી કરી મંકાય છે; સુભાગી૦
 નૃહરિષ્પ ધ્યાઈ, નિજ સ્વરૂપમાંહિ,
 શમવું આપણું એ કર્તવ્ય ભવમાંહિ છે; સુભાગી૦

શ્રી જ૦ દેવી.

સર્વથી અધિક પ્રમાણમાં આનંદમાં રહેવાનો હક મનુષ્યને છે,

૫૬ ૧૭. (આ શા દેવળ સ્થળ સ્થળ દીસે, એ લય.)

જડ આ હસતું, ચેતન હસતું, હસતું વિશ્વ આરે,
 હસતું વિશ્વ આરે, વિલસતાં હાસ્ય શારે; જડ
 પાર્થિવ આણું હસતાં એમ ધારી, ક્રિયાશક્તિરૂપ અમને સ્વીકારી,
 અમમાં ચેતન્યાશી ચેષ્ઠાર્થે વસ્યાં રે,... વિલસતાં
 જીવન-પોષકબલ છે નિજમાં, એવું લહીને જલીય આણું આ,
 પ્રવાહરૂપ ધરી હસતાં વહેતાં ધસમસ્યાં રે; વિલસતાં
 તૈજસ્ આણુંએ પોતાનામાં, જ્ઞાનશક્તિને અનુભવતામાં,
 નિજ મુખને તેજોમય હાસ્યવડે રસ્યાં રે; વિલસતાં
 પ્રાણુશક્તિ નિજમાંહિ લહીને, વાયુતણાં આણું જ્યાં ત્યાં વહીને,
 રહે અખંડિત વિશ્વે એ તો ઉલ્લસ્યાં રે; વિલસતાં
 રક્ષકરૂપ-આધારરૂપ જે, એવાં આ આકાશઆણું છે,
 શક્તિ વાવરી હસતાં વિશ્વે નિવસ્યાં રે; વિલસતાં
 ચેતન તો આનન્દ સ્વભાવે, સહિમાં રહીને હસે દસાવે,
 એનાં મુખ રહે અખંડ હાસ્યે વિકસ્યાં રે; વિલસતાં
 સહિથી અધિક માનવી ! તું વિશ્વે, તુંજમાં તો એ બધુંય દીસે,
 તું તો નિર્ભય બની નિશ્ચિન કરજે હસ્યા રે; વિલસતાં

સર્વસ્વભોગે હરિસ્મરણ કરવા બોધ.

૫૬. ૧૮ (આ ફુનીયા છે જાફુની માયા, એ લય.)

જીવન ધન્ય જે હરિને ભજયા,
 અન્ય સકલની છોડી માયા,
 મનના મલિન વિકાર ત્યજયા-ત્યજયા; જે હરિને
 સત્ય સત્ય સમજીને જગના મુખપાછળ બહુ દોડ્યા,
 પ્રજુપ્રાપ્તિનાં સાધન મનમતિ, તેને તેમાં જોડ્યા,
 આખર દશ્યમુખો પડછાયા-પડછાયા; જે હરિ ન ભજયા.
 સંસારની આસક્તિ અંતર, બાહિર જ્ઞાનની વાતો,
 એવા મિથ્યાડંબરથી એ સાધક ! રહે ચરમાતો,

છાડ રે છાડ ભોગો, રાગ ગણાયા-ગણાયા; જો હરિ ન ભગ્યા.
 ઇન્દ્રજલ આ તુલસીકારી દે, મનપર અંકુશ લાવી,
 પ્રભુઅર્થે તનમનધનજીવન, દે તું જરૂર હુંટાવી,
 સુખ તને સાચત મળશે સવાયા-સવાયા; જો હરિને ભગ્યા.

इष्टविरहघ्न वृत्तिना विरहालाप.

પદ. ૧૯ (ચિતિદરીયે ગણા જાળે, એ લય.)

કારી કટારી મારી, વિરહની, કારી કટારી મારી,
 ગયા ક્યાં યો મુજ જીવનવારિ ! વિરહની૦
 સ્વપ્ને મેં ધાર્યું નહોતું કે, આવી દશા થશે મારી,
 દયાલુ ગણી તમપાછળ ચઇ, ગાંડીધેલી આ નારી; વિરહની૦
 રહી ન વહાલા ! ઘર કે ઘાટની, સર્વ રીતે હું હારી,
 આપના સુખનો સ્વાદ લીધા પછી, ગમતું ન જમ દુઃખકારી; વિ
 અકથ્ય રીતે ઉર ચીરનારી, વિરહની વેદના મારી,
 તમ દર્શનઔષધવિષ્ણુ ખીજી, કશાથી ના શમનારી; વિરહની૦
 એવાં શાં પ્રારબ્ધ નડ્યાં જો, વહાલે મને વિસારી,
 એવાં શાં કર્મોં કરું જો ફરી, મેળવે દષ્ટિ તમારી; વિરહની૦
 સહજ કૃપા જો માત્ર કરો તો, મારી બધા ટળનારી,
 હરિ ! હરિ ! પ્રભુની વિરહબધાસમ, અન્ય બધા ન થનારી; વિ
 શ્રી જ૦ દેવી.

ધ્યાનકાલે इष्टसाथे सरूपता अनुभवनार अभिमानीना उद्गार,

પદ ૨૦. (મુજ વાત ચમત્કૃતિની શી કહું, એ લય.)

એક સમયે ખેઠા ખ્યાનિ ચઇ, ધ્યેયસ્થિત દેશે વૃત્તિ વહી,
 ક્રમથી ત્યાં યોગજાતી એ ગઇ, હુંપણાનું ભાન વિસારી અહો !
 સહસા મુજને ત્યાં બૂલી ગયો, એ પ્રદેશે હતો-ન હતો હું થયો,
 એ સ્થિતિમાં કેટલો કાળ વહ્યો, (તે) કલ્પી ન શકી સ્મૃતિ મારી અહો !
 ન્યાં કંઈ કહેતાં પશુ કંઈ ન હતું, ત્યાં અણચિંત્યું રૂપ થયું હતું,

એ અકથ્ય રીતે મુજમન હરતું, અને રસભરી દ્રષ્ટિ પ્રસારી અહો !
 અતિ દિવ્યરૂપે ઇષ્ટ જ પ્રકટ્યા, ક્ષણ-એકણ અટક્યા-ના અટક્યા,
 ત્યાં (તો) પ્રેમથકી મુજને ભેટ્યા, વહાં નેત્રથી હર્ષનાં વારિ અહો !
 મેં પુનઃ પ્રભુ સંમુખ જોયા, સહજે મુજ આવરણો ધોયા,
 સુરિથર નયનો મુજપ્રતિ પ્રેમા, મુજમાં નિજરૂપ ઉતારી અહો !
 સહસા મેં જોયું મારાપ્રતિ હું તો ચક્રિત થયો જોઈ મારી સ્થિતિ,
 કરી ઇષ્ટરૂપે મારી પ્રતીતિ, મુજઉપર ગયા પ્રભુ વારી અહો !
 પ્રભુસરખાં નેત્ર થયાં મારાં, વર્ષાવે અભય-અમૃતધારા,
 મુજ વચન બન્યાં પ્રભુસમ પ્યારાં, દે પરની અશાન્તિ નિવારી અહો !
 મુજ હાવભાવ પ્રભુરૂપ થયા, આકૃતિ, લક્ષણ પલટાઈ ગયાં,
 પ્રભુસમ મેં મુજ ઐશ્વર્ય લહ્યાં, જેની અદ્ભુતતા ભારી અહો !
 પ્રભુસરખું મુજ સર્વાંગ થયું, મુજ ઉર પ્રભુઉરસમ થઈ ગયું,
 મુજમાં મેં પ્રભુનું જ્ઞાન લહ્યું, એ ઐક્ય અતિ સુખકારી અહો !
 હું તે પ્રભુ કે પ્રભુ તે હું છું, પ્રભુનું તે મુજ કે મુજ પ્રભુનું,
 એમ મુજ અંતરને હું પૂછું, અવનવી આ સ્થિતિ વિચારી અહો !
 આ વિધિ અનુભવ જ્યાં કરી રહ્યો, ત્યાં બાહ્યભેદ મેં પુનઃ લહ્યો
 પણ અંતરથી નવ ભેદ થયો, પ્રભુકેરી અકલકલ ન્યારી અહો !

કરુણાકાંક્ષિણી વૃત્તિની હૃદયસ્થ ઈશને પ્રાર્થના,

પદ ૨૧. (અંજલિએ અમૃત પીધું રે, -એ લય.)

આંગણીએ આવી હું પ્યાસી રે,
 પાન કરવો નાથ, કરુણાપાન કરાવો નાથ;
 કરઅંજલિએ અવિનાશિ રે, પાન૦
 જોયા નદી નાળાં બહુ, શુષ્ક જગતની માલ,
 મીઠા જલની અંજલિ, પણ પામી નહિ કર્યાય;
 ચર્ષ તૃપિત અતિ પછી ત્રાસી રે; પાન૦
 કંઈ કંઈ માનવમન્દિરે, લેવા ગઈ ધરી આશ,
 મલિન જલ જેતાં ફરી, છીપી ન મારી પ્યાસ,
 અંતરમાં ખેડી વિભાસી રે; પાન૦
 એવામાં અણચિંતબા, રમરણે આવ્યા આપ,

પુલકિતભાવે વેગથી, ચાલી હરવા તાપ;
આવી તમ ચરણે દાસી રે; પાન૦
શ્રી વૈભવપતિ આપ છે, સર્વ સુખાધિપાન,
એ યાચું ન પશ્યુ યાચું છું, માત્ર કૃપાજલપાન;
કરો તૃપ્ત એ અંતરવાસિ ! રે;
પાન કરાવી નાથ ! કરુણાપાન કરાવી નાથ !

શ્રી જ૦ દેવી.

અંતરાત્માને અભ્યયર્થાં.

પદ ૨૨. ગઝલ.

આત્મન ! રકુરાવ તું સ્પૃશ્ય કંઈ કંઈ દિવ્ય મારા અંતરે.
આત્મન ! વિવેક જગાડ સત્યાસત્યનો મુજ અંતરે.
આત્મન ! પ્રતિભા પ્રખર જાગ્રત્ કર તું મારા અંતરે,
આત્મન ! સુદૃઢ ને શુદ્ધ પ્રજ્ઞા ઝગમગાવ તું અંતરે.
આત્મન ! પ્રકટ કર જે રહ્યું અજ્ઞાત મારા અંતરે;
આત્મન ! પરમ આનન્દ તું રેલાવ મુજ બહિરંતરે.
આત્મન ! સ્વરૂપ તુજ શુદ્ધ જે છે સર્વ કોશથી અંતરે,
આત્મન ! મને ત્યાં સ્થિર કરી, કરજે અભિજ્ઞ તું અંતરે.
આત્મન ! રહે તું ગૂઢ ને વળી ગુપ્ત મારા અંતરે,
આત્મન ! થજે તું પ્રકટ, કાં મુજને નિકટ લે અંતરે.
આત્મન ! પ્રકટ કર સર્વ સામર્થ્યો હવે મુજ અંતરે,
આત્મન ! તુંમા હું ને હુંમા તું, અનુભવાવ એ અંતરે.

શ્રી જ૦ દેવી.

મંત્રચૈતન્ય પ્રકટાવવા સાધકપ્રતિ ઉપદેશવચન.

પદ ૨૩ (અંતરે, અહાહા ! એ લય.)

તુમા, કેટલું સાધી સાધન, ઝગમગાવ્યું તેં મંત્રચૈતન્ય ?
આખું સુખ શું અનુભવજન્મ, કરી આન્તરોપાસન અનન્યરે ? તુમાં
જેને વિચારી તેં મંત્રદીક્ષા લીધે, કેટલાં વીત્યાં વર્ષ,
મંત્ર જપ્યો વૃથા, મંત્રની દેવતા-સાથ ન પામ્યો જે સ્પર્શરે; તુમાં .

લૌકિક સંપત્તિ છેા તું વધારે, ચઢવી વ્યાજનાં વ્યાજ,
 મંત્રસંપત્તિનાં વ્યાજ ચઢ્યાં ન તો, જાણેજે સઘળું તારાજરે; તુંમ
 ઘડી અઘઘડી પાટલે બેસી જપ જપ્યે, જાગે ન મંત્રચૈતન્ય,
 અહોનિશ ધારા અખંડિત ઉર વહે, પરિત્યજ ચિન્તન અન્યરે; તુંમાં
 ખાતાં પીતાં ઉંઘતાં વ્યવહારે, જેમ વહે તુંમાં પ્રાણ,
 તેમ ઉરે જપ વહે જા અખંડ તો, જાગશે ચૈતન્ય જાણરે; તુંમાં
 મંત્રના નાદથી ધ્રુમરાશે તારાં, મન મતિ બુદ્ધિને ચિત્ત,
 રજુકી ઉઠે જ્યારે અણુઅણુ તારાં, તવ થશે સિદ્ધ ખચીતરે; તુંમાં
 મંત્ર સાથે ઓતપ્રોત બની તું. જોડાજે ધ્યેયની સાથ,
 મંત્ર અને ધ્યેયવિણુ તારામાંહિ, લાવ ન ખીજ વાતરે; તુંમાં
 બૂલી જજે પછી મંત્રને પણુ તું, કેવલ થા ધ્યેયાકાર,
 તે જ ક્ષણે જાગશે મંત્રચૈતન્ય, કરતું તને તદાકારે; તુંમાં

બ્રહ્મદષ્ટિ થતાં સર્વ બ્રહ્મમય જણાય છે.

પદ ૨૪. (માફે સુખ ન કહ્યું જાય, એ લય.)

મને લાગે છે એક, બ્રહ્મ ને બ્રહ્માંડ બ્રહ્મદષ્ટિએ,
 થયો હ્રાસ બ્રમ્હનો છેક, બેદ નથી વ્યઘિટ કે સમઘિટિએ.

ખાંડતણાં રમકડાં જુદાં જુદાં, ખાંડરૂપે પણ એક,

તેમ બ્રહ્મ-પ્રકૃતિ,

સ્વરૂપથી જુદાં નથી,

એનો કે કરે વિવેક; બ્રહ્મ

બ્રહ્મદષ્ટિ જ્યાં લગી નથી રુકુરી, ત્યાં લગી દીસે દ્વૈત,

બ્રહ્મભાન જાગતાં,

બેદભાવ જાગતાં,

દીસે બ્રહ્મમય દરેક; બ્રહ્મ

સત્ય બ્રહ્મદષ્ટિથી આ એકતા, થતી જે કાલે સિદ્ધ,

ઉર પ્રશાંત થઇ રહે,

સર્વ બ્રહ્મમય લહે,

શ્રમે એકમાં અનેક; બ્રહ્મ

શ્રી જાં દેવી.

બ્રહ્માનુભવનું અગમ્ય સ્વરૂપ.

પદ ૨૫ (બ્રહ્માંડ રમણિક વિસ્તર્યું, એ લય,)

બ્રહ્માંડભરમાં સભર હું, ન હુંવિણુ અવર કાંઈ,
હું સઉમાં, સર્વ મુજમાંહિ.
જ્યાં હું સકલ ત્યાં, હું ન જ્યાં ત્યાં કાંઈ છે નાહિ,
અહા ! હું હું સકલમાંહિ.
મુજ દિવ્ય દ્યુતિમય રશ્મિમળલે અનંત રહ્યું છાઇ,
મુજ સ્વભાવે કરી ઉદ્ભવે ત્યાં જીવન સુખદાયી; અહા !
હું રંગરૂપ ખની, હું મુજ હસ્તે પીંછી રહાઇ,
મુજ પીઠપર બ્રહ્માંડચિત્ર રચું કદી કયાંહિ; અહા !
વસ્તુતઃ નથી કાંઈ, હું પણ રહ્યો કલ્પાઈ.
આ અટપડું, છે એ જ મારું સ્વરૂપ, ચિરસ્થાયી; અહા !

શાન્તિમાં શમન.

પદ. ૨૬ (દશદિશ શાંતિ કેવી છવાઇ, એ લય.)

પૂર્ણ સુખાનુભૂતિસહિત, શમજે શાન્તિમાં,
થઇ દુઃખદ જીવત્વરહિત, રમજે શાન્તિમાં.
ભુલીને જગતું સર્વ વ્યતીત,
લહીને નાથ સન્નિહિત; શમજે શાન્તિમાં.
પ્રભુસ્વરૂપે રમાડી ચિત્ત,
મુખ ને મનથી કરતાં સ્મિત, શમજે શાન્તિમાં.
ઉરથી ઉવેખો સર્વ અનિલ,
કરીને વૃત્તિ અંતર્હિત; શમજે શાન્તિમાં.
લહી આનંદ ઉર અમિત,
થાવા અપરિમિત અબીત; શમજે શાન્તિમાં.
સ્વરૂપે અહં કરી વિગલિત,
અનુભવવા નૃહરિસન્નિવિત; શમજે શાન્તિમાં.

